

VAJDA MIHÁLY

A kispolgár adekvát osztályszervezete¹

Fasiszta diktatúra: a hatalomra jutott fasiszta mozgalom

A fasiszta diktatúra meghatározó jegyének tekintem, hogy *tömegmozgalom* eredményeképpen jött létre és mint — tőkés — uralmi forma is erre támaszkodott (a diktatúrát gyakorló személyek is e mozgalom résztvevői-irányítói, nem pedig polgári politikusok!). Kétségtelen, hogy e kiindulópont módszertanilag önkényes: minthogy létezik az az álláspont, amely szerint az első világháború után kialakult valamennyi antidemokratikus tőkés uralmi formát fasizmusnak kell tekintenünk, tulajdonképpen bizonyítanunk kellene az olasz és a német *diktatúra* valamennyi más diktatúrától eltérő sajátosságait, hogy *azután* egyáltalában jelentőséget tulajdoníthassunk a fasiszta *mozgalomnak*. Ezt az önkényességet azonban megengedhetőnek tekintem: az elemzés alapjául tudatosan választom a forradalmi munkásmozgalom szempontját. E tekintetben pedig — a már elmondottak fényében — nem lehet kétségünk afelől, hogy az olyan típusú rendszerek, mint pl. a magyar Horthy-rendszer és a fasiszta, ill. nemzetiszocialista uralom alapvetően eltérő jellegzetességeket mutatnak fel. Igaz, hogy a Horthy-rezsim kialakulását, konszolidációját is megelőzi egy olyan periódus, amelyre a „törvényesség” látszatával sem törődő ellenforradalmi különítmények garázdálkodása nyomja rá a bélyegét: a fehér terror korszaka. De nem is beszélve arról, hogy e fehér terror egy bukott forradalom, pontosabban egy levert forradalmi hatalom reakciójaként jött létre, mindenekelött azt kell tekintetbe vennünk, hogy ezt az *átmeneti* periódust egy olyan konszolidáció követte, amelyben a politikai uralmat a hagyományos uralkodó osztályok közvetlenül gyakorolták, méghozzá úgy — számunkra ez a leglényegesebb mozzanat —, hogy a levert forradalom ellenére is bizonyos teret engedtek a munkásmozgalomnak, ha nem is forradalmi formáinak. Magyarországon létezett és nem is volt jelentéktelen a szociáldemokrata párt, működtek a szakszervezetek, és a kommunisták elleni terror a konszolidáció periódusában törvényes rendőri és jogi eszközöket vett igénybe.

Ellenünk vethetik azt is, hogy az olyan típusú rendszerek mint a Horthy-rezsim fokozatosan átvesznek a fasiszta diktatúrákra jellemző vonásokat. Magyarországon például a harmincas évek közepétől hivatalossá lett az antiszemitizmus, zsidótörvényeket hoztak stb. Csakhogy ez nem a fasizmus módszereinek átvételét jelentette, minthogy nem *szervezett* tömegigények kielégítését célozta. Erre a hatalmon levő, bármely tömegmozgalomtól rettegő hagyományos uralkodó rétegek nem is lettek volna hajlandóak. Magyarországon nem volt másról

¹ Részlet a szerző *Tömegmozgalom és diktatúra* (Szociológiai-politikai tanulmány a fasizmusról) c. könyvéből. A könyv két másik fejezete megjelent a Magyar Filozófiai Szemle 1970. évi 3—4. számában.

szó, mint a *szövetségessé* lett fasiszta rendszerek — elsősorban a náci rendszer — bizonyos elveinek — részben a hagyományos uralkodó rétegek saját igényeinek, legfőképpen azonban a szövetséges fasiszta Németország közvetlenül és közvetve érvényesülő követeléseinek megfelelő — átvételéről.

Ugyanez a helyzet az Európa sok más államában kialakult s demokratikusnak semmiképpen sem nevezhető rendszerekkel is. Teljes egyetértéssel idézném Otto Bauer erre vonatkozó gondolatmenetét: „Az 1918-as forradalmat az ellenforradalom követte. De nem mindenütt jelentkezett az ellenforradalom a faszizmus sajátos jellemvonásaival. Lengyelországban a demokráciát Pilsudski katonai diktatúrája váltotta fel. Jugoszláviában a demokrácia helyére egy régi vágású dinasztikus-katonai abszolutizmus lépett; az 1919-es magyar ellenforradalom „Ébredő Magyarországá” és azok a terrorcsoportok, amelyeket a bolgár Cankov kormány az összeomlott parasztpárt és a munkások ellen mozgósított, már mindenképpen a fasiszta rohamcsapatokhoz hasonló jellegűek voltak; rövid idő múlva a hatalom mindkét országban mégis újból a régi és régi divatú oligarchia kezébe került. A zsarnokság új formája először Olsországban és Németországban győzött. Ma persze ez alkotja a kapitalista osztályok diktatúrájának újonnan felfedezett formáját, melynek módszereit a más eredetű ellenforradalmi kormányok is utánozzák.”² Hasonló álláspontot képviselt — 1923-ban — Clara Zetkin is.

A fasiszta diktatúra módszereinek vagy elveinek bizonyos momentumait tehát számos más típusú diktatúra is átvette (a legegységelműbben Franco Spanyolországá³). Klasszikus típusú fasiszta diktatúráknak azonban csak azokat a diktatúrákat tekintem, ahol az uralmat a széles mozgalomként kibontakozó rohamcsapat-szervezettel szoros kapcsolatban álló párt, illetve ennek vezetősége — gyakorolja; a fasiszta mozgalom már hatalomrajutása előtt szervezett támadásokat hajtott végre a munkásosztály legkülönbözőbb szervezetei ellen, s éppen e harcban kibontakozó növekvő hatalmára támaszkodva maga veszi át az államhatalom irányítását anélkül, hogy a hagyományos uralkodó rétegekkel *szövetségre* lépne. Ez természetesen semmiképpen sem jelenti, hogy a hagyományos uralkodó rétegek támogatása nélkül is hatalomra kerülhetett volna. Az, hogy szervezett, a fennálló jogrend kereteit megsértő mozgalomként egyáltalában kibontakozhat és támadhatja a munkásosztály szervezeteit, csak a fennálló rendszer hallgatólagos támogatásával mehet végbe. Amikor azonban kezébe kaparintja az államgépezetet, a hatalomátvétel — a legalitás látszatára való törekvés ellenére is — forradalmi átalakulásnak tűnik: mind az olasz, mind pedig a német faszizmus

² Otto Bauer: *Der Faschismus*. In: *Bauer—Marcuse—Rosenberg u. a., Faschismus und Kapitalismus*. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, Europa Verlag, Bécs 1967. 143.

³ A Franco-rezsim sem tekinthető azonban faszizmusnak. A problémát nem elemzem részletesebben. Megállapításomat alátámasztandó a következő mozzanatokra szeretném felhívni a figyelmet:

1. A spanyol diktatúra a hagyományos uralkodó rétegeket nem szorította ki a politikai hatalom gyakorlásából.

2. Minthogy nem forradalmi formákat alkalmazó tömegmozgalomként, hanem ellenforradalomként, a forradalmi hatalom ellenlábasként került hatalomra, nem kényszerült radikális formákban jelentkező tömegigények még látszólagos kielégítésére sem.

3. Nem jellemző rá a külpolitikai agresszivitás.

4. S ami a legfontosabb: nem töltötte be azt az ökonomiai funkciót, amelyik a fasiszta rendszerek jellemezte: nemhogy elősegítette volna, hanem kifejezetten akadályozta a termelőerők fejlődését.

Álláspontomat az is alátámasztja, hogy a legutóbbi évtizedben, amikor Spanyolország gazdaságilag fejlődésnek indult, a rendszer arculata is sok vonatkozásban megváltozott.

esetében a fasiszta uralom kiszorította a politikai hatalom közvetlen gyakorlásából a hagyományos uralkodó osztályokat, s azoknak szervezeteit még ellenzéki formában sem tűrte meg. Éppen az *összes* hagyományos pártok és szervezetek megsemmisítésével tudta a teljes nemzeti integráció látszatát megteremteni.

E rendszer létrehozásához éppen olyan pártra volt szükség, amely már létrejöttének pillanatától fogva fellépett a nemzeten belül jelentkező partikuláris érdekekkel szemben, egyaránt támadva a burzsoázia és a proletariátus „önzését”. Egyképpen szembefordult a „plutokráciával”, a bolsevizmussal és a reformista marxizmussal. Az utóbbival, szempontjainak megfelelően — minden kétséget kizáróan — jogosultan is. Hiszen a reformizmus — ellentétben a forradalmi munkásmozgalommal, amelynek célkitűzése olyan társadalom megteremtése, ahol elvileg nem létezhetnek többé egymással szembenálló partikuláris réteg-érdekek — valóban a proletariátus önző érdekeit képviseli; amikor leveszi a napirendről a társadalom kommunisztikus átalakítását s csupán a munkásosztály szükségleteinek az adott rendszeren belül történő kielégítéséért száll sikra, valóban az adott rendszeren belül szükségképpen partikulárisnak megmaradó réteg érdekeit kívánja érvényesíteni — más partikuláris rétegérdekekkel szemben.

A fasiszta mozgalom ideológiájának alapja: a „totalitás” elve

Amikor a fasiszta diktatúra minden hagyományos pártot (melyeknek az a legfőbb jellemzőjük, hogy meghatározott társadalmi *rétegek* érdekeit képviselik) megsemmisít, s a nemzet „egészt” képviselő fasiszta párt uralmát valósítja meg, a fasiszta mozgalom ideológiájának szellemében jár el.⁴ Minden kifejezetten fasiszta ideológia közös jellemzője ugyanis, hogy ellenfelének a legtisztábban a partikularitásra apelláló ideológiát, a liberalizmust, s e liberalizmus „racionalizmusát” tekinti. Herbert Marcuse fasizmus-tanulmányában rámutat arra, hogy „... a harc először messze a politikai szinttől kezdődött, mint a XIX. század racionalizmusával, individualizmusával és materializmusával folytatott filozófiai és tudományelméleti vita”,⁵ s e tekintetben „a liberalizmus kíséretében maga a marxizmus is úgy jelenik meg a számára (a fasiszta ideológiáról van szó — V. M.), mint annak öröksége vagy partnere”.⁶ A liberalizmus — és a szociáldemokrácia kezén minden kétséget kizáróan valóban liberálissá lett marxizmus — éppen mint a partikularitásra épülő racionalizmus alkotják a fasiszta mozgalom ideológia ellenlábását. Ha minden ténylegesen liberális ideológia alapvető jellemvonása, hogy az egymással szembenálló partikuláris érdekek racionális egységét kívánja megteremteni (a reformista marxizmusnak e tekintetben az a specifikuma, hogy a munkásosztályt önálló partikularitásként fogja fel, s összhangba kívánja hozni az „össztársadalmi” érdekek érvényesülését e partikularitás érdekeinek érvényesítésével is), akkor ezzel szemben a fasizmus, a fasiszta ideológia a

⁴ A legkülönbébb beállítottságú fasizmus-történészek és -teoretikusok állítják azt, hogy a fasizmusnak tulajdonképpen nincsen ideológiája, hiszen éppen az jellemzi, hogy a taktika minden más elemet (így az ideológiákat is) háttérbeszorít. Ez az álláspont azonban összekeveri a fasizmus ideológiáját a fasiszta pártok programjával: a fasizmus soha nem zavartatta magát abban, hogy meghirdetett *programját* a legradikálisabban — akár az ellenkezőjére — módosítsa, ha hatalmi érdekei ezt taktikai szempontból megkövetelték. Sohasem adta fel azonban *ideológiáját*.

⁵ *Herbert Marcuse: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung.* In: *Bauer—Marcuse—Rosenberg u. a. Faschismus und Kapitalismus*, id. köt. 39.

⁶ Uo. 38.

partikularitás teljes tagadását jelenti, mindenféle partikularitás alárendelését a „természeti-organikus” egésznek, a „nemzet”-nek.

Ez az irracionális totalitás nem más viszont, mint a liberalizmus racionális partikularitásának másik oldala. A polgári gondolkodás egyoldalúan túlfeszített racionalitásának mindig kiegészítő mozzanata volt az „egész” irracionálisága.⁷ A totalitás nézőpontja — kimondva vagy kimondatlanul — mindig behozta a polgári gondolkodásba az irracionális mozzanatot.

A liberalizmus „életeleme az optimista hit az ész végső győzelmében, amelyik az érdekek és vélemények minden szembenállása felett az egész harmóniájában utat tör magának”.⁸ Ennek a racionalizmusnak a gyökere a kapitalista áruterelés teljes kibontakozásának „racionálisága”, amelynek a társadalmi viszonylatok jogi szabályozásának racionalitása is megfelel. „A jog racionalizálása és a vállalat racionalizálása (azok a mozzanatok, melyeket Max Weber mint a nyugati kapitalizmus szelleme számára döntőeket emel ki) a kapitalizmus liberális korszakában addig nem ismert módon valósultak meg. De éppen itt ütközik a liberalisztikus racionalizmus igen hamar korlátokba, melyeket önmagából eredően nem képes leküzdeni: az irracionális elemek beléje hatolnak és felrobbantják az elméleti alapkoncepciót”.⁹ „... maga az egész ellenáll a racionalizálásnak”,¹⁰ s ezért elméletileg is „... az egész struktúráját és rendjét végezetül is irracionális erőknél engedik át: a véletlen »harmóniának«, egy »természetes egyensúlynak«”.¹¹ Az osztályellentéteknek, a klasszikus kapitalizmus válságának a kiéleződésével — a harmónia állandó felborulásaival — a polgári gondolkodásnak szükségképpen ezek az irracionális momentumai kerülnek előtérbe.

Marcuse jól látta a klasszikus típusú liberalizmus válságát. Jóslata azonban, hogy „... a totális-autoritárius állam hozza a kapitalizmus monopolisztikus stádiumának megfelelő társadalmi organizációit és elméletet”¹², nem vált valóra. A modern monopolisztikus kapitalizmus stabil organizációja a manipulált demokrácia, az ennek megfelelő elmélet pedig a modern pozitívizmus. A kapitalizmus csak úgy tudott stabilizálódni, hogy az összes rétegek partikuláris szükségleteinek tényleges kielégítésére törekszik (s a stabilitás megbomlása mindig ott következik be, ahol az valamely oknál fogva nem sikerül), nem pedig a partikularitás látszólagos meghaladása útján. Minthogy Marcuse a fasizmust tekintette a modern monopolkapitalizmus egyedüli adekvát politikai struktúrájának, tévedett a polgári gondolkodás fejlődéstendenciáinak megítélésében is: azt hitte, hogy az irracionális lesz a modern kapitalizmus polgári gondolkodásának alapvető jellemzője.¹³ Itt azonban nem egyszerű tévedésről van szó, hanem az

⁷ A polgári gondolkodásnak ezt a szerkezetét és annak összefüggését a polgári társadalom struktúrájával — Marx alapján, Max Weber elgondolásait is felhasználva — Lukács György világitotta meg elsőként „Az eldologiasodás és a proletariátus tudata” c. a Történelem és osztálytudatban (1923) megjelent tanulmányában. (Ld. Lukács: Történelem és osztálytudat, Alapvető, Budapest 1974). Marcuse most vizsgált gondolatait is szemmel láthatóan e tanulmány alap gondolataira építik.

⁸ Marcuse: i. m. 51.

⁹ Uo. 52.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 53.

¹² Uo. 53—54.

¹³ A fasizmus korszakában Marcuse nem állt egyedül ezzel az elképzelésével. Ami a kapitalizmus alapvető fejlődéstendenciáit illeti, ugyanezt az álláspontot képviselte pl. Justus Pál, a polgári gondolkodás fejlődésének vonatkozásában pedig Lukács György is, amikor Az ész trónfosztásában a modern gondolkodás haladó vagy reakciós jellegének vízvonalstójaként a racionalizmus — irracionális ellentétet fogja fel.

adott történelmi korszak valóságos frontvonalai által meghatározott „ideologikus” beállítottság kialakulásáról. A fasiszmus előretörésének és hatalmának időszakában ugyanis, amikor a forradalmi törekvések, a proletariátus forradalmi küzdelésének megvalósítása szempontjából is egyértelmű volt, hogy minden fasiszmuellenes erő összefogására szükség van, a pozitívista racionalizmus az elméletben is szükségképpen szövetségessé kellett hogy legyen s így az elméleti küzdelem valóságos frontvonalává vált a racionalizmus – irracionalizmus szembenállás.¹⁴

A totalitás irracionalista álláspontja kezdetben úgy jelentkezett a polgári gondolkodásban, hogy a totalitást nyíltan alárendelte valamely kiválasztott elit érdekeinek és álláspontjának (pl. Nietzschénél). A fasiszta ideológia bizonyos változást jelentett: egy adott nemzeti-faji (mindenképpen organikusnak tekintett) „totalitás” keretein belül mindenféle partikularitás látszólagos tagadása jött létre (talán legjellemzőbb megnyilatkozása Darré „Blut und Boden”-ja). A nyílt-cinikusan arisztokratikus irracionalizmusnak semmiféle reménye nem lehetett arra, hogy igazi tömeghatást érjen el, ahhoz, hogy tömeghatást elérő, az utcát uraló ideológiává váljék, le kellett vetnie arisztokratizmusát, a „szocializmus” álarcában kellett, hogy jelentkezzen.¹⁵ Méghozzá olyan szocializmusnak az álarcában, amelyik nem az egyik osztály érdekeit kívánja védelmezni a másik osztály érdekeivel szemben, hanem radikálisan szembeszáll minden olyan mozgalommal, párttal stb., amelyik az egyik vagy a másik osztály érdekeire apellál, tehát a „kapitalizmussal” is és a „marxizmussal” is. A fasiszta ideológiának ezt a specifikumát Marcuse igen jól látta: „... az általa képviselt egész nem az osztálytársadalom talaján egy osztály uralma által végbevitt egységesítés, hanem egy az összes osztályokat egyesítő egység, amelyik az osztályharc realizását, s ezzel maguknak az osztályoknak a realitását kívánja megszüntetni... A cél tehát az osztály nélküli társadalom, de — a fennálló osztálytársadalom alapjain és kereteiben”.¹⁶ Az, hogy nem tagadása a fennálló osztálytársadalom alapjainak és kereteinek, teszi a fasiszta ideológiát kifejezetten polgári ideológiává, az a mozzanat viszont, hogy szemben a liberalizmussal és az arisztokratikus irracionalizmussal is, a partikularitás látszólagos meghaladását képviseli, kifejezetten kispolgári¹⁷ jellegét mutatja. És éppen mint kispolgári elmélet — a fasiszmus nem is lehetett a polgári ideológia végszava.

¹⁴ Azért beszélünk „ideologikus” beállítottságról, mert ez, a mozgalom legalapvetőbb érdekeinek megfelelő állásfoglalás elméletileg tarthatatlan engedményekhez vezetett a polgári racionalizmussal szemben. A többi között annak a felismerésnek a fokozatos háttérbeszorulásához, hogy a racionalizmus és az irracionalizmus a polgári gondolkodás egymást kiegészítő két oldala. Ez a tendencia igen szembetűnően jelentkezik Lukács számos, a negyvenes és az ötvenes években keletkezett írásában: az őt az e korszakban a hivatalos marxizmus részéről ért teljesen igazságtalan támadások sem változtatnak azon, hogy e korszakában gondolkodása sok vonatkozásban közelített a „dialmat” hiperracionalisztikus felfogásához. Igen jellemző, hogy az antifasiszta harc koncepciójával szemben álló Karl Korsch nem kényszerült ilyen típusú elméleti engedményekre. Élete hátralevő esztendeiben viszont nem tudott többé jelentős ideológiai hatást gyakorolni a baloldali mozgalmakra.

¹⁵ Van természetesen egy másik oldala is a dolognak: az irracionalizmus e két típusa bizonyos vonatkozásban az azonos funkciót betöltő különböző eszközök szerepét játssza. Wolfgang Harich helyesen mutatott rá arra, hogy a XX. században az exkluzivitás közszükségleti tömegcikké vált. Kétségtelen, hogy a náci propaganda erre is rájátszott.

¹⁶ Marcuse: i. m. 55.

¹⁷ Itt is, és a továbbiakban is sokszor használjuk a „kispolgári” terminust teljesen differenciálatlanul. Kétségtelen, hogy nem tekinthetjük mindazokat a rétegeket, amelyekre a fasiszmus támaszkodott, — a termelés szervezetében elfoglalt helyüket tekintve — kispolgáriaknak. Tudatuk azonban tipikusan kispolgári tudat, a többi között ezt szeretnék a következőkben bizonyítani.

A fasiszta ideológia nem érinti a fennálló társadalom alapjait és kereteit, amennyiben nem tagadja a magántulajdon elvét. Ugyanakkor megragadhatja azokat a széles tömegeket, amelyek a fennálló rendszerben vagy fenyegetettnek érzik egzisztenciájuk épp-így-létét, vagy kiszorultak a társadalom periferiájára, tehát az adott rendszeren belül aktuálisan vagy perspektivikusan semmiféle reális létalappal nem rendelkeznek. A kiszorultak számára természetesen a valószínű forradalom, a szocialista átalakulás is olyan perspektíva lenne, amely által semmit sem veszíthetnek. De nem is beszélve arról, hogy a forradalmi perspektíva ekkorra már megszűnt közvetlen realitás lenni, ezek a rétegek éppen mert kiszorultak, „deklasszálódtak”, nem rendelkeztek a proletár-osztálytudat nélkülözhetetlen pszichológiai bázisát alkotó kollektivitás- és szolidaritás-tudattal, amelyre a proletariátus évtizedes kollektív harcai során tett szert. Nem a fennálló forradalmi átalakítására, hanem „tradicionális helyük” visszaszerzésére törekedtek. Nem véletlen, hogy a „régik” munkanélküliek, azok, akik hosszú időn át gyári munkások voltak, a kommunisták tömeg-bázisát képezték (ezek ugyanis rendelkeztek a proletárszolidaritás tudatával, és minthogy az adott rendszeren belül nem voltak biztosítva a létfeltételeik, az adott megsemmisítésére törekedtek), az „új” munkanélküliek viszont, akik a kispolgári, elsősorban paraszti létből jutottak a proletársorba, s rendszerint mindjárt az utcára is, a fasiszmus táborához csatlakoztak. Ez a réteg is (a proletariátus legalsóbb, „új”, osztályöntudattal nem rendelkező rétege s a lumpenproletariátus) készséggel elfogadott tehát egy olyan ideológiát, amelyik a még egzisztenciáját el nem veszített, de azt mind az előrenyomuló tőkekoncentrációtól, mind pedig a proletariátus szervezett gazdasági harcától fenyegetettnek érző rétegnek, — a hagyományos kispolgárságnak ugyanis — *adekvát* ideológiája volt.¹⁸ Ezeket a rétegeket a fasiszmus *nem csapta be*. Mert egyrészt eleve szavatolta számukra a tulajdonhoz való jogukat, másrészt egy olyan perspektívát kínált, amelyik ezt a jogot realitássá is teheti: nevezetesen a nemzet mint „totalitás” érdekeinek más nemzetekkel és fajokkal szembeni közös érvényesítése útján.

A fasiszta totalitás-elv — nyílt kiállítás a nemzeti partikularitás mellett

A fasiszmus totalitás-elvének hazugságára természetesen nem érdemes sok szót vesztegetni. Hogy egy adott nemzet vagy faj más nemzetekkel vagy fajokkal szemben ugyancsak partikuláris, az tökéletesen nyilvánvaló. Sőt, nyilvánvaló az is, hogy egy ilyen partikularitás érdekeinek a képviselője már eleve a legbrutálisabb, legagresszívebb formában jelentkezik, mert — ha ez paradoxul hangzik is — *nyíltan* partikuláris, s ennél fogva alapvető — éppen a polgári fejlődés kitermelte — értékek nyílt tagadására épül. Minden polgári ideológia az emberi par-

¹⁸ A modern kapitalizmus fejlődésének, a tőkés felhalmozás tendenciáinak XX. századi kibontakozása — Marx elgondolásaival ellentétesen — nem vezetett a középrétegek megsemmisüléséhez. A mai amerikai társadalomban pl. a középrétegek aránya igen jelentős és növekedőben van. A hagyományos kispolgári (független kistermelői) lét feltételei azonban valóban megszűntek, ill. megszűnőben vannak. Minél később és minél kompromisszumosabb formában tört magának utat a kapitalizmus egy országban, annál nehezebb és több zökkenővel alakult át ezen ország „demográfiai struktúrája”. E vonatkozásban is Amerika volt a legszerencésebb helyzetben. Lévén, hogy lakosságának zöme az elmúlt száz évben vándorolt be Európából, demográfiai összetétele „természetlől fogva” „ésszerű” volt, könnyen alkalmazkodott az ökonomiai átalakulás követelményeihez. (Ld. ehhez *Gramsci: Filozófiai Írások*, Kossuth, 1970. 354.)

tikularitást teszi meg tulajdonképpeni kiindulópontjául — éppen ennyiben *polgári* ideológia. Semmiféle polgári ideológia nem lehet az „emberi emancipáció” ideológiája, mert mindig előfeltevése marad a „polgári társadalom” önző, a maga különös érdekeit minden más különös érdekekkel szemben érvényesíteni kívánó „embere” (l'homme), amennyiben előfeltevése marad a *tulajdon*. „Az úgynevezett emberi jogok egyike sem megy túl . . . az önző emberen, az emberen mint a polgári társadalom tagján, azaz mint az önmagában, magánérdekébe és magánönkényébe visszahúzódtott s a közösségtől elkülönült egyéne. Nemcsak hogy az embert e jogokban nem az emberi nem lényének fogják fel, hanem ellenkezőleg, az emberi nem élete maga, a társadalom úgy jelenik meg, mint az egyének számára külsőleges keret, mint eredeti önállóságuk korlátozása. Az egyéneket összetartó egyetlen kötelék a természeti szükségszerűség, a szükséglet és a magánérdek, tulajdonuknak és önző személyüknek megőrzése.”¹⁹

A polgári forradalom azonban, éppen mert lerombolta a megelőző társadalmak természetadta korlátait, megszüntette a születés előjogait, s elvileg bárki számára lehetővé tette, hogy a társadalom vezető osztályába emelkedjék, tisztán spiritualisztikus formában ugyan, a politikai állam formájában, közösségi lényé, nembeli életének reprezentánsává tette az embert, létrehozta a *citoyent*. Létrehozta az ember általánosságát, ha ez az általánosság „nem-valóságos” is. „A kiteljesedett politikai állam, lényegét tekintve, az embernek *emberi nemi élete* (*Gattungsleben*), *ellentétben* anyagi életével.”²⁰ A polgári forradalom *törekvése* az „emberi önfelszabadítás”, csak hogy amikor ez az önfelszabadítás a „politikai önfelszabadítás formájában törekszik végbemenni”, azaz az embert mint nembeli lényt valóságos, önző anyagi lététől elszakítottan, egy külön szférában, a politika szférájában konstituálja, olyan ellentmondást hoz létre, amelynek megoldása az ember nembeli életének, az emberi lényeknek pusztán spiritualisztikus létezése, amelyet alárendel magának, elnyom valóságos anyagi partikularitása. „A politikai élet a maga különös önérzetének pillanatában igyekszik elnyomni előfeltételét, a polgári társadalmat és ennek elemeit, s konstituálni magát mint az ember valódi, ellentmondás nélküli nembeli életét. De erre csak azáltal képes, hogy *erőszakos* ellentmondásba kerül saját életfeltételeivel, csak azáltal, hogy *permanensnek* nyilvánítja a forradalmat, és ezért a politikai dráma éppoly szükségyszerűen a vallásnak, a magántulajdonnak, a polgári társadalom összes elemeinek helyreállításával végződik, mint ahogyan a háború a békével végződik.”²¹ 1793 jakobinus kispolgárának az a törekvése, hogy a bourgeois-t alárendelje a *citoyennek*, szükségképpen halálra van ítélve, mert — amint Marx mondja —, az élet megszüntetését, a guillotine permanenciáját jelenti, jelenti mindaddig, amíg a valóságos materiális életben nem szűnik meg a bourgeois és a *cityen* ketőssége. Mégis, „. . . a *politikai* emancipáció (azaz az ember nembeli lényként való spiritualisztikus tételezése — V. M.) mindenesetre nagy haladás, nem a végső formája ugyan az emberi emancipációnak egyáltalában, de a végső formája az emberi emancipációnak az eddigi világrenden *belül*.”²² Nos, 1922 fasiszta és 1933 nemzeti-socialista kispolgárának mozgalma éppen az emberi emancipációnak az eddigi világrenden (azaz a kapitalista formáción) belül lehetséges végső formájának a *visszavételét*, 1793 eredményének, az emberi emancipáció spiritualisztikus tételezé-

¹⁹ Marx: A zsidókérdéshez. MEM. I. 367.

²⁰ Uo. 356.

²¹ Uo. 359.

²² Uo. 358.

sének *teljes visszavételét* jelenti. Igen karakterisztikus Goebbels megállapítása a náci hatalomátvételt illetően: „Ezzel az 1789-es évet kitöröljük a történelemből!”

Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy 1793 és a fasizmus között letagadhatatlan párhuzamok léteznek. A párhuzam valóságos szociális alapja: a kispolgárnak az a — teljesen megvalósíthatatlan — törekvése, hogy a spiritualisztikus, politikai egyenlőség és a gyakorlati-materiális egyenlőtlenség alapvető ellentmondását a polgári társadalom keretei között oldja meg. De míg 1793 ezt úgy szerette volna megoldani, hogy a materiális egyenlőség (a tulajdon egyenlősége) a politikai egyenlőséggel párosuljon, addig a fasizmus a gyakorlati-materiális egyenlőségre törekvést (igen jellemző állandó jelszava: a harc a „nem-produktív”, „parazita”, „zsidó” tőke ellen) a politikai egyenlőség teljes ignorálásával, egyáltalában a politikai lét (az ember nembeliségének a polgári társadalmon belüli egyedül lehetséges, spiritualisztikus megvalósulása) tagadásával kívánta összekapcsolni. És ezzel mindannak tagadásává lett, amivel a polgári fejlődés az emberi emancipáció megvalósításának irányában — az emberi lényeg realizálásának irányában — előrelépett.

A burzsoá, minthogy nem szenvedő, hanem élvező eleme a társadalomnak, a legkevésbé sem kényszerül arra, hogy ellentmondásainak felszámolására törekedjék. Az osztálytudatos proletariátus, mint magáértvaló osztály, a tőkés társadalom ellentmondásait magának ennek a társadalomnak a felszámolásával kívánja megoldani. A tőkés társadalom alapvető ellentmondását magán ezen a társadalmon belül megoldani — ez a kispolgári ideológiáknak és az erre épülő mozgalmaknak a jellemzője, rájuk jellemző e társadalom egész történelme során. Csakhogy míg a születő tőkés társadalom kispolgársága az ellentmondás felszámolását a polgári elvek radikális keresztülvitelével óhajtotta volna megvalósítani, s így — a maga reménytelen — kísérleteiben az emberi lényeg realizációjának szószólója volt, addig a már kiteljesedett tőkés társadalom kispolgársága e törekvéseivel csak önző, partikuláris, a nembeliséget tagadó érdekeit képviseli, a fasizma korszakban immár a polgárság által kidolgozott értékek nyílt tagadásával is.

A nemzeti-faji ideológia nem véletlen eleme a fasizmusnak, amit nemcsak az a tény bizonyít, hogy legkülönbözőbb — s állandóan radikális változásokon átmenő — programjának a „nemzet” akár más nemzetek rovására történő „fel-emelése” minden kétséget kizáróan egyetlen változatlan mozzanata, s mint ezt majd a későbbiekben látni fogjuk²³, e mellett a náciizmus akkor is kitartott, amikor az már nyíltan ellentétbe került hatalmi érdekeivel. A nemzeti-faji eszme s ennek következetes képviselője adta meg egyedül azt a lehetőséget a fasizmus számára, hogy a követőitől szegődött tömegek partikuláris érdekeit képviselve *ne* kerüljön szembe a fennálló társadalom alapelveivel. Ha ugyanis ezekkel szembekerült volna, akkor a burzsoázia természetesen nem engedte hatalomra kerülni; de nem is tudott volna semmiféle tömegtámogatásra szert tenni, minthogy semmiféle specifikummal nem rendelkezett volna a — reformista — szocializmus ellenlábasként. Az, hogy a német fasizmus magát *nemzeti szocializmusnak* tekintette, ismét csak nem volt tehát valamiféle olcsó és megtévesztő trükk, nem a tömegek becsapásának eszköze volt. A mozgalom lényegét fejezte ki. „Szocializmus” volt e szónak abban az egészen közkeletű értelmében, hogy egy adott nemzeti közösség

²³ Ld. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/3—4. sz.

minden tagjának partikuláris érdekképviselővé kívánt lenni (anyagi szükségletek egyre bővülő kielégítése valamennyi társadalmi rétegben), ugyanakkor szükségképpen nemzeti is, amennyiben „szocialista” céljait — minthogy nem a fennálló társadalom tagadására épült — csak más nemzetek rovására valósíthatta meg.²⁴ De nemcsak maga a nemzeti eszme, hanem ennek *agresszivitása* is következett ezekből a kispolgári törekvésekből. Önmagában a nemzeti szuverenitás védelme semmiképpen sem tette volna lehetővé a „szocialista” célkitűzések megvalósítását. A fasizmusnak nem saját népe egyenlőségét kellett más népekkel szemben megvédelmeznie (a náciizmusnak legfeljebb nagyon is kapóra jött a Németországot sújtó versailles-i feltételek „igazságtalansága”), hanem saját népének partikuláris érdekeit kellett kifejezetten más népek rovására kielégítenie. Éppen ennek következtében — pontosabban ezen keresztül — jött létre a burzsoázia által — igaz, hogy pusztán spiritualisztikus formák között — védelt érték, mindeneke előtt az egyenlőség eszme tagadása. A tőkés társadalom, még akkor is, ha a materiális életviszonylatok terén a legelképezetőbb egyenlőtlenségeket produkálja, eszmeileg — a fasizmus megjelenéséig — fenntartotta az egyenlőség gondolatát, és védelmezte ezt a gondolatot a politikai egyenlőség formájában. Nagyon jól tudjuk, hogy még ez a politikai egyenlőség sem realizálódott. De elvi fenntartása ennek ellenére valóságos előrelépést jelentett minden megelőző társadalmi formációhoz viszonyítva, ahol az emberek közötti evilági egyenlőség még politikai formában sem fogalmazódott meg.

A fasizmus olyan polgári ideológia, amelyik visszavonja a polgári egyenlőség-gondolatot, sőt még ennél is tovább lép visszafelé: a kereszténység által meghirdetett egyenlőség-gondolat tagadásáig. A felsőbbrendű faj gondolata (amely csupán valamely nemzet más nemzetekkel szembeni jogainak „tudományos” megformulása) mint az adott nemzetben belüli osztálypartikularitások megszüntetésének eszköze nyílt meghirdetése az emberi nemben belüli egyes csoportok elvi egyenlőtlenségének. (Maga a gondolat természetesen nem magában a fasiszta mozgalomban jelentkezik először: ideológiai előkészítése azonban már a fasizmus közvetlen előtörténetéhez tartozik.)

Nem a fasizmus, a fasiszta állam az első olyan polgári hatalom, amelyik expanzív háborút folytat más nemzetek rovására. De az első olyan hatalom, amelyik ezt az *agresszív* expanzivitást a lényegében véve azonos gazdasági-kulturális szinten, azonos társadalmi rendszerben élő népekkel szemben is *nyíltan* vállalja, amelyik nem kívánja az „alacsonyabbrendű fajok” elleni harcát éppen a nemzetek, a fajok egyenlőségének gondolatára felépíteni. A polgári államok legbarbárabb gyarmatosító háborúi egyrésztől gyakran az elmaradott népek felemelésének jegyében folytak, másrésztől olyan népek ellen, melyeknek de facto gazdasági

²⁴ Nem véletlen, hogy a német fasizmusnak a Strasser-testvérpár vezette szárnya, amelyik magát „nacionálbolsevistának” nevezte, fokozatosan elvesztette jelentőségét a mozgalmon belül a Hitler-szárny rovására. A nemzeti eszmének a *komolyan vett* kommunisztikus törekvésekkel, tehát a *tulajdon felszámolására* irányuló törekvással való összekapcsolása semmiféle bázist sem biztosított volna a mozgalomnak. Az uralkodó osztályok nyilvánvalóan nem fogadhatják el, sőt, a leghatározottabban szembe kell hogy forduljanak vele. A náciizmus tényleges tömegbázisát képező rétegek, melyek számára éppen kistulajdonuk biztosítása, középréteg-helyzetük megtartása volt az elérendő cél. érthető módon ugyancsak nem szimpatizáltak vele. A proletariátus viszont, ha valóban forradalmi, nem pedig kispolgári-lázadó tudattal rendelkezik, a legkevésbé fogékony réteg a nemzeti eszme iránt. A nemzeti eszme iránt fogékony munkásrétegek pedig nem forradalmiak (kispolgári tudat mint a szociáldemokrácia bázisa!).

és kulturális elmaradottsága nem volt vitás, amelyeknek „alacsonyabbrendűségét” tehát a „tények”, nem pedig valami irracionális faj-misztika „igazolták”. A faszizmus brutalitása, gátlástalan kegyetlensége tehát nem a nagyburzsoáziának, nem a hatalom legfelsőbb szintjének „elállatiasodása”. A faszizmus barbárságát a tőkés társadalomban, nem pedig annak megdöntése által létüket fenyegetettnek érző, vagy e társadalom perifériájára szorult rétegeknek e társadalom ellentmondásait az adott keretek között bármi áron felszámolni kívánó ideológiája és mozgalma termeli ki. E tekintetben valóban a tőkés társadalom „végszava”: belső ellentmondásainak lebrutálisabb felszínrehozása. Brutalitását éppen az magyarázza, hogy a létezésért, a *puszta* létezésért küzdő rétegek minden olyan „gátlását” feloldja, amelyek a polgári fejlődés eredményeként létrejött egyenlőségeszmény legalább spiritualisztikus fenntartásából eredtek.

A demokrácia tagadása: félelem a szabadságtól

Mindeddig a polgári egyenlőségeszmény visszavonásáról és ennek hatásairól beszéltünk. A faszizmus azonban nemcsak ennek, hanem a másik alapvető polgári eszménynek, a szabadság-eszménynek a tagadása is. A képlet most is azonos. A faszizmusban a szabadságeszmény tagadása úgy jelenik meg, mint a *polgári demokrácia tagadása*. A polgári demokráciát azonosítják a különböző partikularitások azon jogával, hogy a maguk partikularitását a totalitás rovására érvényesítsék. Tegyük hozzá: teljes joggal. A polgári demokrácia lényege valóban az, hogy a különböző partikuláris csoportok mindegyike rendelkezik a maga érdekképviselésével, hogy ezeknek harcából, a partikuláris érdekek ütköztetéséből az összesség érdekeinek állítólag legmegfelelőbb társadalmi berendezkedés keletkezzék. Minthogy ennek eredményeként mégis jelentős rétegek partikularitásának partikuláris érdekeinek tökéletes semmibevevétele következik be: a faszizmus a polgári demokrácia tagadásának álláspontjára helyezkedik. Itt ismét csak a kispolgárság érdekei a meghatározóak.

A tőkés koncentráció intenzív és extenzív fokozódásával, ami egyben a munkásosztály számszerű és szervezetszempontú megerősödését is eredményezte a kispolgárság, a hagyományos középrétegek életnívója és egyben léte is veszélyeztetetté vált a polgári demokráciában, a fejlődési tendenciák — Olaszországban és Németországban legalábbis — mindenképpen ebbe az irányba mutatnak. Az e rétegekhez tartozók jelentős része meg is szűnt a szó szociális értelmében kispolgár lenni, csupán kispolgári tudatát őrizte meg (deklasszálódott elemek; számuk a világháború eredményeként igen jelentősen megnövekedett, a fasiszta vezérek nagy többségükben közülük kerültek ki). A polgári demokrácia — amennyiben a nagyburzsoáziának a munkásmozgalmat a munkásosztály partikuláris szükségleteinek tekintetbevételével sikerült integrálnia — a hatalmon levő nagyburzsoá rétegek és a munkásosztály számára biztosította csak partikuláris osztályérdekeik kielégítését, a középrétegek számára azonban nem. Számukra nem volt adva semmiféle olyan szervezeti forma — mint a munkásosztály szakszervezetei —, melynek segítségével kiharcolhatták volna érdekeik kielégítését, még ha a független kis-egzisztenciák fenntartása ökonómiaiilag lehetséges lett volna is. A munkásság szakszervezeti harcaival kivívhatott ésmindkét országban kiisvívott magának az adott viszonyokhoz képest elfogadható életszínvonalat: a kispolgárság viszont fokozatosan tönkrement. Ennek következtében a legnagyobb dühvel fordult a munkásosztály ellen: a nincstelenség „az ő rovására” éltek jobban —

náluk is jobban. Gramsci írja, hogy a faszizmus „... kihasználta és megszervezte a kispolgárság felelőtlenségét, valamint gyávaságát és butaságát, a kispolgárságét, amelyik gyűlölte a munkásosztályt, mert az szervezeteinek hatalmával képes volt a kapitalista válság csapásait enyhíteni.”²⁵

A polgári demokráciának tehát — minthogy nem rendelkezett e demokrácia lehetőségeit kihasználni tudó szervezeti formákkal (és ilyenekkel nem is rendelkezhetett, minthogy egyre kevésbé játszott az ökonómiában meghatározó szerepet) — Olaszországban és Németországban egyaránt a kispolgárság volt a vesztese. Ellenefordult tehát, de — természetszerűen — a polgári társadalom, a tulajdonjog szentségének alapjáról. Ez viszont — értelemszerűen — mindenféle demokrácia, mindenféle szabadság tagadását jelentette.

Azt mondtuk, hogy a polgári szabadságeszmény tagadásának vonatkozásában ugyanazzal a képlettel állunk szemben mint az egyenlőségeszmény tagadásának esetében. S valóban: a polgári szabadságeszmény polgári megvalósulásának, a polgári demokráciának a tagadása (ellentmondásainak jogosult kritikájával) magának a polgári szabadságeszménynek a teljes, ismét csak nyílt tagadásáig vezetett. A faszizmus az a polgári ideológia, amelyik visszavonja, s nemcsak a gyakorlatban korlátozza — ott, ahol ezt érdekei megkövetelik —, a szabadság-gondolatot.

A polgári szabadság-gondolat a szabadságot kizárólagosan az individuumra vonatkoztatta, az „azt teszem, amit akarok, ami módomban áll” értelmében. Saját szabadságom megvalósítása ennél fogva a mások szabadságába mint korlátba ütközik. A mások szabadságának korlátozása tehát magából a szabadságkövetelményből fakad. A spiritualisztikus citoyen szabadság-eszmény a burzsoá materiális világában a mások korlátozásának szabadsága.

Amikor a faszizta ideológia visszavonja ezt a szabadságeszményt, nem tesz mást, mint kimondja az adott társadalom igazságát, leleplezi a burzsoá szabadság-eszmény hazugságát. *Elvé* teszi a társadalom gyakorlatát. De ezzel ismét visszalép, itt is tagadása annak, amiben a polgári világ — ellentmondásosan ugyan —, de előrelépett az ember nembeliségének megvalósítása útján. A polgári társadalomban a szabadság csak mint követelmény létezik; de e követelmény tagadása elvi lemondást is jelent egy olyan világról, ahol az emberi szabadság realizálható.

A faszisztoid-karakter

Míg az egyenlőség-eszmény teljes feladása teljesen „racionálisnak” tűnik, — azaz levezethető a faszizta mozgalom résztvevőinek partikuláris érdekeiből, — addig a szabadság-eszmény feladása, melyből eo ipso következik nem csupán más nemzetek és „fajok” szabadságának, hanem saját személyes szabadságomnak a tagadása is, számos olyan problémát vet fel, melyeknek megoldására a tisztán szociológiai magyarázat nem kínál kielégítő megoldást. De az egyenlőség-eszmény feladásának „racionalitása” is csak látszólagos. A faszizta mozgalom résztvevőinek partikuláris érdekeivel történő magyarázata csakúgy magában rejt „szociálpszichológiai” mozzanatokat, mint a szabadság-eszmény feladásának problémája. A különbség csupán annyi, hogy ezesetben a magyarázat „szociálpszichológiai” faktora olyannyira magátóléltretődő, hogy jelenlétéről nem is

²⁵ Antonio Gramsci: Die italienische Krise — A. Gramsci: Philosophie der Praxis. S. Fischer Verlag, Frankfurt 1967. 109.

szoktak tudomást venni. Ha ugyanis valamely cselekvés-típus, ill. valamely ideológia elfogadása a cselekvő vagy befogadó személyiség önmaga és csoportja partikuláris érdekeire állított pszichológiai karakter-típusát feltételezi, az adott cselekvés, ill. az adott ideológia elfogadása a *polgári társadalomban* egyértelműen „racionálisnak” tűnik. A polgári társadalom normális funkcionálásának alapfeltétele ugyanis a „bírást” ösztönére alapozott, a saját maga és csoportja anyagi érdekeit egyedüli célként tételező partikuláris személyiség.

A szabadságeszmény teljes feladása, az egyénnek a maga csoportjával való teljes azonosulása, a személyiség abszolút önfeladása, maga-alárendelése a „közösség” érdekeinek, a hatalomnak, a kiválasztott „Führer”-nek való feltétel nélküli, az önfeláldozást is természetesnek tekintő engedelmesség ezzel szemben olyan pszichikus karaktert feltételeznek, amelyik *látszólag* teljesen ellentétes a polgári társadalom normális egyedeinek karakterével, tehát tökéletesen „irracionalisnak” tűnik. Nem véletlen tehát, hogy a fasiszta mozgalomnak ez az oldala, a mozgalom résztvevőinek ez a karaktervonása készített a fasiszmus magyarázóik közül sokakat arra, hogy a fasiszmus „szociálpszichológiai” bázisát vizsgálják.

Az ilyen jellegű munkák közül a marxista fasiszmus-analízis szempontjából természetesen csak azoknak lehet jelentőségük, amelyek a „szociálpszichológia” segítségével nem a fasiszmus magyarázatát kívánják nyújtani, hanem arra tesznek kísérletet, hogy valóban a fasiszmus „szociálpszichológiai” bázisát elemezzék, azaz leírják és magyarázzák azt a személyiség-típust, amelynek megléte a fasiszta mozgalom tömegmértűvé növekedését és ezen keresztül hatalomrajutását lehetővé tette. Azok a kísérletek, amelyek magát a fasiszmust kívánják a fasiszálódott nemzetek egyedeinek „autoritárius” karakteréből „levezetni”, teoretikusan teljesen elfogadhatatlanok.²⁶

A fasiszmus „szociálpszichológiai” analízisére vállalkozó marxista igényű munkák explicit vagy implicit végeredménye minden esetben összefoglalható oly módon, hogy a fasiszta mozgalom tömegbázisát képező egyedek karaktere nem valamilyen addig még sohasem volt, a fasiszmus korszakában keletkezett, specifikusan fasisztoid karakter, hanem a polgári társadalomban igen gyakori, e társadalom középrétegeit valamennyi korszakában és mindenütt jellemző vonásokkal rendelkezik. Csupán arról lehet szó, hogy a szükséges karakterisztikumok — meghatározott történelmi körülmények eredményeképpen — egyik országban kiélezettebb, a másokban elmosódottabb formában vannak jelen az átlagos kispolgár személyiségében. Ezen tulajdonképpen nem is csodálkozhatunk. Ha a karakter egészét társadalmi, nem pedig biológiai képződménynek tekintjük, akkor éppen az lenne megfoghatatlan, ha az *alapjaikban* azonos társadalmi struktúrák döntően eltérő karaktertípusokat hoznának létre. Természetesen nem kívánom tagadni, hogy a polgári társadalom időben és országonként különböző formái jelentős eltéréseket is eredményeznek a különböző osztályok és rétegek tipikus egyedeinek személyiségében. A fasiszmus létrejötté, pontosabban tömegmozgalmá válása azonban nem magyarázható ezekkel az eltérésekkel. Ha az ökonó-

²⁶ A kérdésfelvetésüket tekintve számunkra teoretikus szempontból értékes szociálpszichológiai munkák közül *Wilhelm Reich: Massenpsychologie des Faschismus* (Verlag für Sexualpolitik, Koppenhága—Prága—Zürich 1933), *Erich Fromm: Die Furcht vor der Freiheit* (Steinberg V., Zürich 1945) valamint *Th. Adorno és munkatársai The Authoritarian Personality* (Science Editions, 1964 New York Vol. I—II.) c. munkáira támaszkodom. Minthogy tanulmányomnak nem a különböző fasiszmus-elméletek analízise a célja, magukat ezeket a munkákat nem elemzem. Csupán jelezni szeretném, hogy a bennük tükröződő álláspontokkal számos vonatkozásban *nem* értek egyet.

miai és szociális problémák megoldása ezt igényelte volna, *bármelyik* modern társadalomban lettek olyan rétegek, melyek egyedeinek tipikus személyisége alkalmassá teszi őket, hogy tömegméretű fasisztoid mozgalmak résztvevői legyenek. A két fasiszta ország lakosainál kimutatható „nemzeti karakter”-különbség éppen eléggé jelentős ahhoz, hogy világos legyen: a fasiszmus nem vezethető le a „nemzeti karakterből”. Ami levezethető belőle, az a fasiszta mozgalom és hatalom bizonyos jellegzetességei. De még ehhez is azonnal hozzáteszem: a két fasiszta hatalom különböző sorsát, fejlődésének ellentétes vonásait sem ezzel, hanem más tényezőkkel kívánom majd magyarázni.

Melyek a polgári társadalom középrétegeinek azok a tipikus karaktervonásai, melyek fasisztoid mozgalmak bázisává tehetik egyedeiket?²⁷

1. A partikularitásra állíttóság:²⁸ önmagához, saját szükségleteihez, vágyaihoz, elképzeléseihez való reflektálatlan viszony.

2. Az önmagához való reflektálatlan viszony mindig együttjár a számára véletlenül adott partikuláris csoporthoz való reflektálatlan, distancianélküli viszonytal; az e csoporthoz való tartozás számára az emberi nembeliséget reprezentálja: családdal, nemzettel, tehát nem-választott csoportjával való *teljes azonosulás*, értékrendjének „természetesként”, és feltétlenül egyedül-érvényesként való elfogadása. A „szabadon választott közösséghez” való viszonyára is átviszi „természetes” csoportjához való viszonyát; a hozzá való szükségképpen véletlenül-jellegű csatlakozása nem sokban különbözik a beleszületés véletlenétől. Valamely csoporthoz való tartozás valóságosan választott, tehát nem-véletlen jellege nemcsak azt feltételezi, hogy a csatlakozás pillanatát megelőzően mérlegeljük a mellette és ellene szóló tényezőket, hanem a csatlakozás *után is mindig* tudatos viszonyunk van a csoport értékrendjéhez, magatartásához; a választott csoporthoz való viszony tehát a csatlakozás pillanatában esetlegesen fennálló teljes azonosulás esetében is vezethet a későbbiekben konfliktusokhoz, sőt a csoporttal való szembeforduláshoz is. A vizsgált személyiség-típus azonban kritikátlanul elfogadja látszólag tudatosan választott csoportja értékrendjének, magatartásának esetleges változását is, ami a csatlakozás motívumainak átgondolatlanságát mutatja. Természetesen a csoportjához reflektálatlanul viszonyuló személyiség is szembefordulhat „természetes” vagy „kvázi-választott” csoportjával. Ez a szembefordulás viszont mindig abszolút: a teljes azonosulás a teljes elutasításba csap át.

3. Partikuláris csoportjához való viszonyának eredményeképpen ezen egyén tudatában a társadalom ingroup-outgroup jellegű tagolódása jön létre. A társadalmat saját maga körül álló bővülő csoportok összességének tekinti. Az ingroup-

²⁷ Ismételten hangsúlyozni szeretném: a középréteg-státuszt — ebből a szempontból — [nem egyedül és nem is alapvetően a termelés szervezetében elfoglalt hely határozza meg. Minthogy a karaktervonások *nem* a felnőtt korban, *nem* akkor alakulnak ki, amikor az egyén már elfoglalja a helyét a társadalmi munkamegosztásban, hanem a gyermekkorban, a kispolgári karaktervonások létrejötté szempontjából elsősorban a gyermek alapvető környezetét alkotó család mindennapi életformája a meghatározó. Ha a családstruktúra tipikusan kispolgári, akkor a felnövő gyermekek karakterének alakulása szempontjából nem perdöntő, hogy milyen a családot eltartó személy vagy személyek szociális státusza. Ennek felismerését és hangsúlyozását Wilhelm Reich alapvető érdemének tekintem — a fasiszmus-analízisen túlmenő problémák megoldása szempontjából is — bár a karakter kialakításának „mechanizmusára” vonatkozó freudista magyarázatával nem értek egyet.

²⁸ Partikuláris egyén és individuum megkülönböztetésére vonatkozóan ld. *Heller Ágnes*: A mindennapi élet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. A következő megfontolások sok vonatkozásban erre a munkára támaszkodnak.

pal minden egyes szinten azonosul, az outgroup-ot pedig minden egyes szinten elutasítja, s minden olyan esetben, ha az ingroup-ot céljainak realizálásában valami akadályozza, ezért az outgroup-ot, ill. outgroup-okat teszi felelőssé, azokkal ellenségesen fordul szembe. Példa egy bővülő ingroup-sorra: család — rokonság — a falu közössége — nemzet — faj. Ha a családnak nem megy jól, azért a rokonok a felelősek, akik kitűrték a családot az örökségből; a nemzet nyomorúságáért a környező nemzetek, akik elrabolták a nemzet „életterét”, az ária faj problémáiért az alacsonyabbrendű fajták stb.

4. Múlt felé fordulás, konzervativizmus. Minthogy „eredetileg” adott, azaz alapjában véve családját, nemzetét felnövekedésének éveiben jellemző élet-situációt reflektálatlanul elfogadja, idealizálja, vágyainak, igényeinek kielégíthetlensége esetén —, de kizárólag ilyenkor: az ingroup anyagi helyzetének, státuszának megrendülését egyáltalában csak akkor veszi észre, ha ennek következtében *saját igényei* is csorbát szenvednek — fellázad azok ellen, akik szerinte saját maga vagy partikuláris csoportja nyomorúságáért felelősek. *Mindig* személyekben vagy személyek csoportjában keresi és találja meg a „bűnbakot” (antiszemizmus gyökerei!). Esetlegesen lázadozik a fennálló struktúrával szemben is, mint amelyik a bűnbakká lett outgroup-okat juttatja előnyhöz; ez esetben azonban az „eredeti” struktúra visszaállításáért küzd. *Legradikálisabb lázadása is mindig a múlt felé fordul.* Eleve nem lehet forradalmár, mert az az ingroup „eredeti” helyzetéhez való distanciált viszonyt is feltételezi. (Az eredetit azért tettem idézőjelbe, mert a tudatában meglévő elképzelések családja, nemzete, fajtája „aranykoráról” távolról sem mindig tükröznek egy valaha létezett reális situációt. Ilyen aranykornak azonban léteznie kellett, hiszen az ő családjáról stb. van szó, az pedig eleve a legtökéletesebb.)

5. Autoritatív magatartás. *Csak* akkor lázad, ha a hatalmat gyengének, megdönthetőnek, azaz már nem-valóságos hatalomnak érzi. A valóságos, erős vagy számára erősnek tűnő hatalmat ezzel szemben isteníti, transzcendens hatalomnak fogja fel, melynek rendelkezései nemcsak teljesülnek, hanem szükségképpen teljesítendőek is. Saját életéért, cselekedeteiért *minden* felelősséget az abszolút autoritásra hárít át. A gyengébbel szemben viszont magát tekinteti feltétlen autoritásnak, azzal szemben ő maga is olyan transzcendens hatalom, melynek már kérése is feltétlenül teljesítendő parancs.

Nem kell hosszasan magyarázni, hogy a fentemlített karaktervonások a polgári társadalom átlagos „kispolgárának” valóban tipikus vonásai, távolról sem csak a fasisztákat jellemzik. Mégis: átgondolásuk világossá teszi azt is, hogy a fasiszmus valóban ezekre a karaktervonásokra „játszott rá”, pontosabban: ezen karaktervonások eszményesítése szülte a fasiszta ideológiát. (Maguk a fasiszta vezetők is ilyen típusú személyiségek. Szó sincsen tehát arról, hogy „kitalálnak” egy ideológiát a meghódítandó tömegek elkápráztatására. Ideológiájuk *megfelel* saját karakterüknek. Nagyon jellemzően mutatja ezt C. M. Gilbert Nürnbergi napló-ja Ugyanezek a karaktervonások azonban a manipulált látszatedemokrácia funkcionálásának biztosításához is elengedhetetlenek (a „szervezett felelőtlenség” társadalma).

Egyetlen olyan — eddig nem említett — lényeges mozzanattal kell szembenéznünk, amelyik — úgy tűnik — *csak* fasiszta típusra jellemző: nála konfliktus-situációban az ingroup-ok egymásra épülő szintjének látszólag *értékhierarchiája* van, *nem* az jellemző rá, hogy az egyre kisebb ingroup-okkal egyre feltétlenebbül azonosul. A partikularitásra épülő ingroup-outgroup struktúra logikus következménye ugyanis az kellene legyen, hogy az egyén saját érdekét az ingroup érdekei-

nek, a kisebb, közvetlenebb ingroup érdekeit pedig a nagyobb, szélesebbkörű ingroup érdekeinek feltétlenül fölébe helyezi, azaz családjával szemben saját érdekeit, nemzete érdekeivel szemben családja érdekeit stb. védelmezi. A fasisztákra pedig nem — legalábbis az esetek többségében nem — ez a jellemző. A „meggyőződéses” fasiszta önfeláldozó, s könnyen szembefordítható családjával is a „nemzet” követelményeinek nevében (családtagok egymást-feljelentése igen gyakori és jellemző eset a faszizmus idején, s igen előnyös eszköz a hatalom kezében a csupán közömbösek kézbentartására) stb. Véleményem szerint azonban az ingroup-outgroup struktúra érvényesülése vagy nem érvényesülése valamely konfliktus-szituációban *nem karakter-hanem szituációfüggő*. Az autoritárius karakter minden esetben azonosul összes ingroup-jaival; a fasiszta is — kötelezően — ragyogó apa, anya vagy gyermek, családja érdekeit mindig védelmezi *más családokkal szemben*. De az erős, vagy szemében erősnek tűnő hatalommal akkor sem fordul szembe, ha az szembefordítja közvetlenebb ingroup-jával, vagy akár saját magával is, *éppen azért*, mert az ingroup-ok hierarchiája *nem értékhierarchia*. Hogy itt nem valamiféle speciálisan a faszizmusra jellemző és speciális karaktert feltételező jelenséggel állunk szemben, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az első világháborúban résztvevő demokratikus államok polgárainak lelkes önfeláldozása a haza oltárán. Az autoritárius karakter, minthogy *nincsen saját értékhierarchiája*, mindig automatikusan azonosul véletlenszerűen adódó csoportjainak értékhierarchiájával. Ha ezek egymással szembekerülnek, akkor az erősebb, nagyobb hatalommal bíró csoport értékhierarchiája mellé áll, azt „választja”. De miért megy el ebben az azonosulásban akár az önfeláldozásig is, ha igaz az, hogy egész világa partikularitása köré rendeződik? A paradoxon csak látszólagos. Minthogy nincsen értékhierarchiája, minthogy nincsenek számára olyan értékek, melyeknek nevében „közösségének”, azaz véletlenszerűen adódó partikuláris csoportjainak értékrendjével szembeszálljon, minthogy az emberi nemhez *csak* partikuláris csoportjain keresztül kapcsolódik, embervoltának feladását, az ember-közösségből való kivaszítását — tehát ugyancsak a megsemmisülést — jelentené számára összes ingroup-jainak megtagadása. A legerősebb ingroup követelményeit tehát akkor is teljesíti, ha az önmaga fizikai létének megtagadásában áll. Ha a „legerősebb” hatalom — amelyik számára mindig *mindenható* — életét követeli, akkor élete elveszett, mert a legerősebb hatalommal nem lehet — nincs minek alapján — szembeszállni.

Nem beszéltünk a fasisztoid karakter gyakran első helyre kiemelt vonásáról: a brutalitásról. Két okból: Elsősorban azért, mert az „átlagos” történelmi szintet valóban meghaladó náci brutalitást nem tekinthetjük a faszizmus szükségszerű vonásának akkor, ha az olasz faszizmust és a német nemzetiszocializmust történelmileg *azonos* szociális képződményként fogjuk fel. Az olasz fasiszta mozgalom és diktatúra brutalitásai semmiképpen nem egyedülállóak még az újkori történelemben sem (nem is beszélve a humanitáskereső kialakulását megelőző korokról). Éppen ez az a pont, ahol a nemzeti karakternek lehetetlen nem szerepet tulajdonítani. A náci brutalitásnak éppen szervezett, „nagyüzemi” jellege biztosít kiemelkedő helyet az emberi brutalitások történetében, nem pedig egyedi esetei. Ennek a jelenségnek a — természetesen történelmileg kialakult — német (elsősorban porosz) nemzeti karakterrel való összefüggésére oly sokan mutattak rá, hogy nem tartom szükségesnek részletesebben elemezni.²⁹

z. h. h.

²⁹ Ld. pl. Lukács „Über Preussentum” c. tanulmányát — Lukács: Schriften zur Ideologie und Politik, Luchterhand, Neuwied-Berlin, 1967. 330 kk.

Másodszer azért, mert a brutalitást nem tekintem állandó karaktervonásnak. Az autoritárius karakterre mindig jellemző, hogy saját, ill. az ingroup érdekeit a gyengével szemben a legbrutálisabban érvényesíti a számára adott lehetőségek keretei között. Hogy a brutalitás állandó mozzanattá váljék magatartásában, ahhoz szükséges, egyszersmind azonban elegendő is, hogy az *megengedetté* váljék. A fasiszta is csak tényleges vagy vélt ellenségével szemben volt feltétlenül brutális — ami mellett még a leglágýabbszívú apa vagy férj lehetett —, ugyanakkor a legdemokratikusabb politikai felépítésű polgári társadalom átlagos kispolgára is rendszerint brutális azokban a viszonylatokban és abban a mértékben, ahol és ameddig az adott társadalom törvényei és normái azt számára megengedik.

Csak egészen röviden kívánok foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy a vizsgált „autoritárius” személyiségtípus miért elsősorban a polgári társadalom középrétegeire jellemző, ill. hogy mi a „mechanizmusa” kialakulásának.

A személyiség partikularitásra állítottsága, s ennek közvetlen következményei (partikuláris csoporttal való többé-kevésbé distanciálatlan viszony, a társadalom ingroup-outgroup tagolása a tudatban) a polgári társadalom minden átlagos egyedére jellemző, s jellemző általában is az „előtörténet”, az elidegenedett társadalmi formációk emberére. Az individualitás minden eddigi társadalomban kivételes jelenség volt. Tipikusan „kispolgári”, a középrétegekre jellemző vonások ezzel szemben a konzervativizmus és az autoritárius magatartás. Mindjárt jegyezzük meg: természetesen a többi rétegekben is előfordulnak.

Mint Marx mondotta, a polgári társadalomban következett be az egyén teljes leszakadása a közösség köldökzsinórjáról. Az egyén szabaddá vált: születése sem társadalmi rangját, sem a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyét, sem életformáját nem határozza meg többé szükségképpen. A polgári társadalomnak még azon korszakaiban is, amelyekben a társadalmi mobilitás kismértékű (természetesen még ebben az esetben is nagyobb, mint a megelőző társadalmakban), elvileg bárki előtt nyitva áll a lehetőség a „felemelkedésre” éppen úgy mint a „lecsúszásra”. Az egyén valóban a maga sorsának kovácsa lett, még akkor is, ha az esetek túlnyomó többségében ténylegesen rendkívüli képességekre (nem feltétlenül, sőt legtöbbször nem pozitív értéktartalmú képességekre) vagy rendkívüli szerencsére van szüksége ahhoz, hogy kiemelkedjék abból a rétegből, amelybe beleszületett. Az egyén szabaddá lett, megszabadult a társadalom „természetadta” kötöttségeitől) de szabadságának realizálására csak kivételes esetekben van meg a lehetősége.

A társadalom vezető-uralkodó osztályaihoz tartozó egyedek előtt elvben viszont ott lebeg a „lecsúzás” veszélye. A lefelé való mobilitás azonban éppen olyan kivételes, mint a felfelé való, hiszen annak számára, aki születésénél fogva rendelkezik az érvényesüléshez elengedhetlenül szükséges anyagi javakkal, akinek az uralkodó-osztályba való beleszületés eleve biztosítja, hogy viszonylag csekély fáradsággal szert tegyen a kellő tudásra és műveltségre, s aki kezdetől fogva megszokta, hogy hatalma van (már gyerek létére számos felnőtt áll kifejezetten az ő szolgálatára) stb., stb., annak ugyancsak rendkívülien rossz (ismét csak nem feltétlenül egy humánus értékhierarchia alapján rossz) képességekre van szüksége ahhoz, hogy „ne állja meg a helyét az életben”. Az uralkodó osztály számára a szabadság valóságos lehetőség, valóságos lehetőség — mint mondtuk — mások szabadságának korlátozására. Az uralkodó osztály tagjai éppen azért nem szükségképpen konzervatívak: az osztálytársadalmi struktúra gyökeres átalakítását, tehát a valóságos társadalmi forradalmat kivéve, nincs olyan változás,

melyet ne aknázhathatnának ki a maguk számára, s az ilyen átalakulásokkal járó rizikót is vállalhatják: valamely vállalkozás balsikere csak egészen rendkívüli esetekben jelenti számukra a semmibe hullást, a nyomort. A nagyburzsoázia átlagos egyedeire sokkal inkább az „újjal szembeni fogékonyság” mint a konzervativizmus a jellemző: van bennük vállalkozó kedv.

Ugyancsak nem feltétlenül jellemző az uralkodó osztály tagjaira az autoritárius magatartás. Nem ismernek el önmagukkal szemben autoritást, s minthogy bíznak saját erejükben, képességeikben, tehát nincs is szükségük olyan autoritásra, amelyekre támaszkodhatnak, amelyikre átháríthatják a felelősséget. Mint-hogy társadalmi státuszukhoz semmiféle kétség nem férhet, nincsen szükségük arra sem, hogy a gyengével, az alattuk állóval szemben erejüket, hatalmukat állandóan bizonyítsák.

Azt, hogy a társadalom legalsó szintjén álló — *életformájukban nem kispolgári* — proletárok rendszerint sem nem szükségképpen konzervatívak, sem nem autoritatív magatartásúak, nem szükséges hosszasan bizonygatni. Mihez ragaszkodnának, s melyik az a felsőbb hatalom, amelynek rendelkezései helyzetükön még ronthatnának, vagy amelyekben bizakodhatnak. A csak láncait veszíteni képes proletár igen hamar megtanulja, hogy a tőkessel szembeni proletár-össze-fogás sokkal hatásosabb fegyver a kezében, mint a hozzá való alkalmazkodás.

A konzervativizmus és az autoritatív magatartás ennek megfelelően egyedül a középrétegeknél „normális” és átlagos. E rétegek átlagos egyede konzervatív, mert nem tud élni az elvben számára is biztosított szabadsággal; ragaszkodik az adotthoz, mert az jelent számára valamit, annak a valószínűsége pedig, hogy feljebb emelkedjék — jól tudja — igen csekély. Magatartása autoritárius, mert egy-résről teljesen kiszolgáltatottnak érzi magát — kiszolgáltatottnak mint a proletár, annak ugyanis nincs mit veszítenie —, s ennek megfelelően a gyengékkel szemben, az alatta állóval szemben maga viselkedik autoritásként, nem csak azért, hogy kiszolgáltatottságát kompenzálja, hanem azért is, mert úgy érzi: a legcsekélyebb gyengeség, a legcsekélyebb engedmény a veszét eredményezheti. Hozzá kell tennünk ehhez: az ingroup-outgroup felosztáson alapuló társadalom-kép és az ennek megfelelő magatartás is *sokkal ridegebb* a középrétegeknél mint a társadalom bármely rétegében. A középrétegek azok, amelyek a társadalom termelő-szervezetében betöltött helyüknél fogva a leginkább szembenállnak nemcsak az alattuk és a felettük álló rétegekkel, hanem saját rétegükkel is: a hagyományos kispolgár, — a kisiparos, a kisbirtokos paraszt, a kiskereskedő — a leginkább kiszolgáltatott a konkurenciának, de — teljesen eltérő feltételek mellett — hasonló a helyzete az „új” középosztálynak is: a „fahérgallérosok” is szükségképpen versenyben állnak egymással.

A „félelem a szabadságtól”, ami éppen a konzervativizmusban, az autoritárius magatartásban jut kifejezésre, semmiképpen sem irracionális, megfoghatatlan karaktervonása a polgári társadalom „átlag-emberének”. Tökéletesen egyet lehet érteni Erich Fromm megállapításával: „. . . ha azok a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, melyektől az egész emberi individualizációs folyamat függ, nem nyújtanak . . . alapot a személyiség önmegvalósításához, az emberek ugyanakkor elveszítenek minden olyan kötöttséget, melyek számukra biztonságot nyújtottak, akkor ez az üresség a szabadságot elviselhetetlen teherre teszi.”³⁰ Azal is egyetérthetünk, hogy a XX. században — a monopolkapitalizmus kialakulásával — ez az érzés szükségképpen felfokozódott: „Az egyén magatehetetlen-

³⁰ Fromm: i. m. 44.

sége növekedett; minden hagyományos köteléktől való »szabadságát« egyre hangosabban hirdetik, lehetőségei személyes gazdasági teljesítményekre egyre szűkülnek. És újból, mint a XV. és XVI. században, gigantikus hatalmak fenyegetését érzi.”³¹

Az elemzett karaktervonások, az egész említett — autoritárius — személyiség-típus kialakításának „műhelye” a kispolgári család. Ugyanis nem a már felnőtt egyénnél, s nem a szociális struktúra egészében elfoglalt helyzetének tapasztalatai alapján alakul ki a személyiség pszichikus struktúrája. Az egyénnel a veleszületett partikuláris adottságaira épülő pszichikus karaktere, amellyel „belép az életbe”, már a kisgyermekkorban létrejön és rögződik, s hogy az alapján véve megfelel az adott társadalmi rend funkcionálását biztosító — nem tudatosult — követelményeknek, azt az adott családstruktúra biztosítja. Ez eredményezi különben a „réteg-tipikus” személyiségstruktúrák megjelenését más rétegekben is.³²

Minden további nélkül átlátható, hogy a fasizmus mennyiben támaszkodik a középrétegek ingroup-outgroup struktúrára épülő társadalomképre és ennek rigiditására, valamint autoritárius magatartásukra. De nem igényel hosszabb magyarázatot a fasizmusnak a kispolgári rétegek konzervativizmusával való összefüggése sem. Éppen arra mutattunk rá, hogy ez a konzervativizmus távolról sem jelent mindenkor belenyugvást az éppen fennálló pillanatnyi szituációba. Csakhogy a „kispolgár”, ha ezzel szembefordul, akkor szembefordulása lázadás, nem pedig a társadalmi alapstruktúra forradalmi átalakítására való törekvés. Ennek megfelelően nem is a társadalmi viszonyokat kívánja átalakítani, hanem a helyzetéért „felelős” személyeket felelősségre vonni, ha kell, akkor azoknak megsemmisítése útján. Itt a magyarázata annak is, miért hagyták magukat a tömegek bizonyos értelemben valóban becsapni a fasizmus által. A becsapást ne úgy értsük, hogy a fasiszta vezeték általuk is megvalósíthatatlannak hitt ígéretésekkel tudatosan félrevezették tömegeiket. Legtöbbször önmagukat is becsapták. Becsapták önmagukat és becsaptak másokat annyiban, amennyiben sok esetben egymással összeegyeztethetetlen követelések megvalósítását ígérték. De ezeknek az ígéreteknek a lényege mindig az volt, hogy a — tömegek számára a polgári társadalomban általában is közömbös — politikai szférában hajtanak végre átalakulásokat úgy, hogy annak eredményeképpen minden réteg számára régi életformájának, életvitelének lehetőségeit biztosítják — anyagi szükségleteik fokozott kielégítése mellett. A „nemzet” egészét emelik fel, s egyik osztály önző érdekeit sem hagyják a másikkal szemben érvényesülni („szocializmus”). A fasizmus tömeghatását éppen az biztosította, hogy a konzervatív lázongásnak adott ideológiát és — ez is alapvetően fontos —, szervezeti kereteket.

„A harci tábor” mint adekvát szervezeti forma

Milyen keretek, milyen szervezeti formák feleltek meg e kispolgári tartalmú elképzelések realizálásának, ill. milyen keretek, milyen szervezeti formák között bontakozhatott ki a fasizmus mint kispolgári mozgalom, amely azután képeessé vált

³¹ Uo. 125.

³² A családstruktúrának a pszichikus karaktert meghatározó funkciójával, a személyiségstruktúra kialakítását biztosító mechanizmusokkal itt nem foglalkozom.

arra, hogy a liberális polgári demokratikus államhatalmat a saját diktatúrájával váltsa fel?

Eddigi elemzésünk egyértelműen azt mutatta, hogy a fasiszta mozgalom ideológiája kifejezetten „kispolgári” ideológia volt, amelyik a maga agresszivitásában felfokozott módon tárja elének az átlagos középrétegbeli világszemléletét és pszichológiáját. A felfokozottság a fenyegetettség-érzés ugrásszerű megnövekedésével, ill. már jelentős tömegeknek a társadalmi termelés szervezetéből való tényleges kiszorulásával, deklasszálódásával magyarázható. A rendelkezésünkre álló adatok ugyanakkor tényszerűen is azt mutatják, hogy mind a húszas évek elején tömegmozgalommá lett olasz fasiszmus, mind pedig a húszas évek végén, harmincas évek elején kiszélesedő német nemzetiszocialista mozgalom szociális összetételét tekintve is „kispolgári” elemekből állt. Mindenekelőtt természetesen a már „kiszorult” városi középrétegbeliekből, deklasszálódott városi kispolgárokból. De a náciizmus hatalomra kerülésében jelentős szerepe volt a falusi középrétegeknek, a parasztságnak is. (Fasiszta szavazók !)

A fasiszmus sajátos, a történelemben bizonyos értelemben egyedülálló szervezeti formát teremtett meg a fasiszta mozgalomban. A mozgalom meghatározó eleme ugyanis semmiképpen sem a fasiszta, ill. a nemzeti-szocialista párt volt. A pártnak mint olyannak a fasiszta harci szervezetekhez, a rohamcsapatokhoz viszonyítva szinte jelentéktelen volt a szerepe. Magát a mozgalmat, a mozgalom jellegét nem a párt, hanem a harci szervezeti formák határozták meg, a párt pusztán azt a célt szolgálta, hogy a mozgalom a parlamenti taktika eszközeit is igénybe vehesse hatalomra kerüléséhez, ezzel ugyancsak jelentős konzervatív bázist biztosítva magának.³³

Nagyon sokan mutattak rá arra, hogy a fasiszmus egyik alapvető jellegzetessége a „Stosstrupp-Taktik”, a rohamcsapat-taktika volt, hogy a felfegyverzett rohamosztagok létrejötte jelenti a tulajdonképpeni fasiszta mozgalom megszületését. De talán senki nem látta olyan világosan, hogy ez mit jelent, mint Gramsci, aki már 1919-től a legnagyobb figyelemmel kíséri az Ordine Nuovo hasábjain a fasiszta mozgalom alakulását. Ő ugyanis nem csupán azt látja, milyen elemekből alakulnak ki ezek a rohamosztagok, mi a funkciójuk, hogyan használja fel őket az uralkodó burzsoázia a maga céljaira, hanem azt is megállapítja, hogy bennük a történelem során első ízben találja meg a kispolgárság a maga adekvát szervezeti formáját.

Már 1919 nyarán látja, milyen rettenetes következményekkel járhat, ha a háború okozta válságnak, valamint a kispolgári rétegek és a parasztság háborúban szerzett kollektív tapasztalatainak eredményeként kialakult tömegaktivitást a forradalmi mozgalom nem tudja a maga csatornáiba terelni, megszervezni a fennálló, tőkés hatalom ellen fordítani. „A háborús korszak szellemi eredményei, a szennyes és véres lövészárkokban a véráldozatok négy éve során felhalmozódott kommunisztikus, kollektív tapasztalatok veszendőbe mehetnek, ha nem sikerül minden egyént az új kollektív élet szerveiben egyesíteni, amely szervek gyakorlatában ezek az eredmények konszolidálódhatnak, a tapasztalatok pedig kifejlődhetnek, integrálódhatnak és tudatosan egy konkrét történelmi cél felé irányulhatnak. Így szervezve a parasztok a rend és a haladás elemeivé lesznek; ha azonban magukra vannak hagyva, anélkül, hogy egy szisztematikus és fegyvel-

³³ Hitler a 23-as sikertelen puccs-kíséreltetből vonta le azt a következtetést, hogy a parlamenti taktika eszközeit nem engedheti ki a kezéből.

mezett akciót követhetnének, akkor ellenőrizhetetlen tömeggé válnak, a kétségbeesett szenvedélyek káoszává, amelyik a legszörnyűsebb barbárságot és halatlan szenvedéseket teremt.”³⁴ Már 1921-ben — az olasz fasiszta mozgalom tapasztalatainak fényében, és a spanyol eseményeket is szem előtt tartva — rámutat ennek a kispolgári tömegmozgalomnak a táptalajára és célkitűzéseire: „. . . minden országban van a lakosságnak egy rétege — a kis- és középburzoázia —, amelyik azt hiszi, hogy a gigantikus problémákat gépfegyverekkel és revolverekkel megoldhatja, és ez a réteg a fasizmus táptalaja, ez adja állagát.”³⁵ Gramsci arra keresi a választ, hogy mi az oka egyáltalában egy kispolgári tömegmozgalom kibontakozásának, s minden valószínűség szerint ő az első, aki erre vonatkozóan a konkrétabb, az ország ökonómiai fejlődésében rejlő okokat jelöli meg, nem pedig egyszerűen a válságszituációt, a háború utáni felbomlást, a háborús pusztulás eredményeként létrejövő deklasszációkat stb. Nem lehet vitás, hogy az utóbbi mozzanatok jelentős szerepet játszottak egy olyan réteg kialakulásában, amelyik teljesen talajt veszve mindenképpen változást kívánt, s így kezdetben csatlakozott a kibontakozó forradalmi mozgalmakhoz, majd a forradalom sikertelenségének láttán átpártolt a fasizmushoz, attól remélve a válság megoldását. De a már a háború során deklasszációzott elemekhez olyan kispolgári rétegek is társulnak, amelyeket a kapitalizmus fejlődése eredeti életformájuk feladására kényszerít, s amelyek tudatosan és már *eleve* szembenállnak a munkásosztály ökonómiai harci szervezeteivel; ezek a rétegek egy valóságos forradalmi mozgást elutasítanak, a proletárszervezetek semmiféle tevékenységével nem hajlandók szolidárisak lenni: nem kiábrándult forradalmárok, hanem kispolgári lázadók. „. . . a gazdagság a kis- és középburzoáziától a nagyburzoáziához áramlik, *anélkül, hogy a termelési apparátus továbbfejlődött volna.* (Kiemelés tőlem.) A kistermelő nem vált proletárrá, csak permanens éhezővé, kilátás nélküli kétségbeesetté.”³⁶ Gramsci tehát világosan látja, hogy a fasizmus nem egyszerűen és közvetlenül a háború okozta felfordulás, a forradalomra való felkészülés nem tudó válság következménye, hanem kibontakozó ökonómiai folyamatok terméke. Gramsci volt az első, aki észrevette, hogy a kapitalizmus struktúraváltozása termeli ki a fasizmus tömegbázisát. A reformista szocialisták hajlamosak voltak pusztán a háborús pszichózissal magyarázni a fasizmust, s ennek megfelelően nem is tulajdonítottak neki nagy jelentőséget. Hajlamosak voltak azt hinni, hogy a gazdaság normális funkcionálásának helyreállása után a fasizmus mint jelenség oly gyorsan fog eltűnni, ahogyan közvetlenül a háború után megszületett. — Azt, hogy a fasiszta mozgalomban a monopolista kapitalizmus fejlődése — pontosabban annak egy meghatározott fejlődési stádiuma — által megszokott életformáját fenyegetettnek érző kispolgár szervezett tömegmozgalma jött létre, csak azon az alapon lehetett észrevenni, ha valaki mélyebbre nyúlt, mint az adott országok helyzetének pusztán fenomenológiai leírása, ha nem csupán a már lejátszódott események következményeként vette szemügyre a jelenséget, hanem a lehetséges fejlődési tendenciák szempontjából is. Gramsci, amint látja a kibontakozó tőkés koncentráció jellegét, felismeri, hogy a kispolgárság helyzete Olaszországban egyre reménytelenebbé válik, s így szüksége van a maga szervezetének megteremtésére. És éppen abban látja a fasizmus specifikumát, hogy a

³⁴ A. Gramsci: Arbeiter und Bauern. Id. köt. 38.

³⁵ A. Gramsci: Italien und Spanien. Id. köt. 100.

³⁶ A. Gramsci: Die italienische Krise. Id. köt. 109.

történelem során első ízben ez a törekvés sikerrel jár. „A fasizmus krakterisztikuma abban áll, hogy sikerült neki a kispolgárság tömegszervezetét megalkotnia. A fasizmus eredetisége abban áll, hogy adekvát szervezeti formát talált egy olyan társadalmi osztály számára, amelyik mindig képtelen volt arra, hogy egységes struktúrával és egységes ideológiával rendelkezék: ez az organizációs forma a tábor. A milícia a Partito Nazionale Fascista sarkpontja. Nem lehet a miliciát feloszlatni anélkül, hogy ezzel az egész pártot is fel ne oszlatnánk.”³⁷ A kispolgárság számára *semmiféle* más szervezeti forma nem lehetett adekvát. Olyan jellegű szervezeteket, mint a munkásosztály gazdasági érdekvédelmi szervei, a kispolgárság nem hozhatott létre. A munkásosztály szakszervezeti harcai, sztrájkjai éppen azért lehettek és lehetnek eredményesek, mert a proletariátus a kapitalista termelés szervezetének nélkülözhetetlen eleme. Ellenállása megbénítja a termelést. A kispolgárság helyzetének kilátástalansága pedig éppen onnan származott, hogy kiszorult, ill. kezdett kiszorulni a modern termelés szervezetéből.³⁸ Ugyancsak reménytelen volt a kispolgárság számára, hogy hagyományos, polgári értelemben vett pártba tömörüljön: ahhoz, hogy egy párt sikereket érjen el, vagy legalább reménye legyen a sikerre a parlamenti harcban, valamiféle pozitív programmal kell rendelkeznie. Ilyennek pedig a kispolgárság, minthogy mindenféle átalakulástól retteg, s célja csupán az, hogy megrendült pozícióit újból megszilárdítsa, nem rendelkezhet. Programja pusztá tagadás: a kapitalizmus ellentmondásainak tagadása a kapitalizmus talaján.

Ezzel szemben a „tábor”, a felfegyverzett harci csoportok tökéletesen megfelelt mind a mozgalom ideológiájának, mind pedig résztvevői karakterének. Szó volt arról, hogy az ingroup-outgroup struktúrára épülő társadalomkép szükségképpen ellenséges és fenyegető hatalomként fogja fel az outgroup-okat. A kispolgár, amikor sorsát elviselhetetlennek érzi, amikor látja, hogy fokozatosan kicsúszik lába alól a talaj, azonnal keresni kezdi azt az ellenséges csoportot, amelyet helyzetéért felelőssé tehet. Minthogy a fasiszálódó országokban permanens volt a válság-szituáció, a sorsának rosszabbodását érző kispolgár a „nemzet” sorsát érezte más nemzetek által fenyegetettnek. Igen jellemző, hogy mindazokat a rétegeket, osztályokat, pártokat és egyedekeket is, akik nem szimpatizáltak a fasiszta mozgalommal, a fasiszták idegen hatalom (ill. idegen faj) képviselőinek, ügynökeinek tekintették.

A „fizikailag” fenyegető veszedelemmel szemben pedig nyilvánvalóan a legadekvátabb szervezeti forma a harci szervezet. Ugyanakkor az ezekben a harci szervezetekbe belépő egyének rögtön maguk mögött érezték azt az autoritást is, amelyre támaszkodva többé nem kellett semmiféle felelősséget magukra vállalniok. Ez a szervezeti forma egyben természetesen azt is lehetővé tette, hogy erősnek érezhessék magukat, s a személyes felelősségtől teljesen mentesen szembefordulhassanak mindazokkal, akiktől létüket fenyegetettnek érzik.

Ez a kispolgári rétegek ideológiájának és pszichikumának megfelelő szervezeti forma természetesen csak átmenetileg létezhet, csak válságszituációkban. De a kispolgárnak nincs is máskor szüksége semmiféle szervezetre. A társadalom súrlódásmentes vagy viszonylag súrlódásmentes funkcionálásának idő-

³⁷ A. Gramsci: I. m. 113.

³⁸ Hogy a neokapitalista struktúrában is vannak — és nagyon lényeges szerepet játszanak — a középrétegek, az más kérdés. Az „új” középrétegek életformája igen sok vonatkozásban különbözik a „rég”-étől, az áttérés mindenképp a régi formák bomlásával járt. Nem is beszélve arról, hogy az új középosztály nem szükségképpen a régi tagjaiból jön létre.

szakaiban a kispolgár *senkivel sem* kíván szövetségre lépni; ilyenkor ő maga és családja a társadalom egészével „versenyben áll”.

A rohamosztág mint szervezeti forma, amellyel szemben a társadalom általuk fenyegetett rétegei — elsősorban a munkásosztály — teljesen felkészületlenek és tehetetlenek voltak, valóban erőt adtak a kispolgári mozgalomnak, lehetőséget adtak számára ahhoz, hogy szétverje a munkásosztály szervezeteit, ugyanakkor éppen e harc során olyan hatalmat szerezzen magának, amellyel azután kezébe kaparinthatja az államapparátust is. Az, hogy a hatalomátvétel után nem a maga, hanem a burzsoázia, vagy legalábbis egyes burzsoá rétegek programját valósítja meg, már csak abból is következik, hogy nincs más programja, mint a hatalom. Illetve amennyiben az agresszív expanziót mint saját programját valósítja meg, végső soron ezzel is legalább annyira képviseli a nagyburzsoázia, mint a saját érdekeit. E problémák elemzése azonban már a fasiszta hatalom jellegének analíziséhez tartozik.³⁹ A fasiszta *mozgalom* kispolgári jellegén és azon, hogy a mozgalom a maga sajátos formájával éppen a kispolgárság adekvát szervezeti formáját képviselte, a legkevésbé sem változtat az a tény, hogy hatalomra kerülése után *nem* a kispolgárság „sajátos célkitűzéseit” valósítja meg. Mint ahogy az sem változtat azon, hogy már kibontakozásának időszakában is úgy képviselte a sajátosan kispolgári érdekeket, hogy egyértelműen a burzsoázia hatalmának megszilárdulásához járult hozzá.

Ezért nem érthetünk egyet Angelo Tasca végkövetkeztetéseivel, akinek fasizmus-analízise különben számos pontos mozzanatokkal járul hozzá a marxista fasizmus-teória kialakításához. Tasca tagadja a fasizmus kispolgári jellegét, azon az alapon, hogy a fasizmus a munkásosztály elleni harcával a burzsoázia oldalára kerül.⁴⁰ Hogy oda kerül, az semmiképpen sem vitatható. De meggyőződésem, hogy nem elégedhetünk meg — amint ezt a megelőzőben már hangsúlyoztam — csupán annak a kérdésnek a felvetésével, hogy egy adott mozgalom *végső soron* melyik osztály érdekeit szolgálja. E kérdésfeltevés fényében semmiféle társadalmi szituáció konkrét analízisét nem hajthatjuk végre — a proletariátus szempontjából. A kérdés nem az, hogy vajon a fasizmus a burzsoáziát szolgálja-e *végső soron*, hiszen *végső soron* azt szolgálja minden olyan mozgalom, amelyik nem kívánja a fennálló burzsoá rendet forradalmi úton megdönteni. A kérdés az, *hogyan* szolgálja. S a hogyanra a fasizmus vonatkozásában éppen kispolgári jellegéből eredően nyerünk magyarázatot. Amikor Tasca azt állítja, hogy „... a fasizmus a tiszta reakció, de olyan reakció, amelyik a háború utáni szituációban egyedül hatásos tömegmódszereket alkalmazza... De a fasizmus sajátos »eredetisége« sokkal kevésbé »tömegtaktikájában« vagy demagóg programjában áll, mint abban a determináns, s bizonyos szempontból autonóm funkcióban, amelyre a taktika a program rovására tesz szert... A fasizmus inkább állásokért, mint elvekért folytatja háborúját... Innen az a szerep, amelyet a szervezet, mindenekelőtt a fegyveres szervezet a fasizmusban játszik”,⁴¹ akkor igen fontos mozzanatok sorol fel a fasizmus jellegzetességeiből, csak éppen ezek gyökereit nem veszi tudomásul. Hogy a fasizmusban a taktika az elsődleges a programmal szemben, az kétségtelen tény, egész egyszerűen következik a mozgalom tényleges programnélküliségéből. Hogy az egyetlen valóságos cél a hatalom

³⁹ Ld. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/3—4. sz.

⁴⁰ Ld. Angelo Tasca: *Nascita e Avvento del fascismo*, Firenze, é. n. 534.

⁴¹ Uo. 536—537.

megszerzése, amellyel a hatalom után nem is tud mást kezdeni, minthogy állandóan védelmezni, ez is igaz. Hogy a taktika elsődlegességéből következően az adekvát szervezeti forma a fegyveres szervezet, ezt is elemeztük már. De ha ezek az összefüggő mozzanatok nem a fasizmus kispolgári jellegéből származnak s nem azt igazolják, akkor nincsen semmi mód arra, hogy eredetüket másképpen magyarázzuk, mint azzal, hogy a burzsoázia „kitalálta” ezt a mozgalmat a maga számára. Ebből azonban az következne, hogy a fasizmus mint hatalom magának a burzsoáziának a közvetlen hatalma, amit viszont Tasca tagad, olyannyira, hogy az uralmon levő fasizmust egy új osztály uralmának tekinti, amellyel a burzsoázia kompromisszumra lép.⁴²

A fasizmus mint mozgalom kispolgári jellegének tagadása magának a faiszta hatalomnak a megítélésében is hamis vágányra visz.

М. ВАЙДА

Мелкобуржуазная адекватная классовая организация

(Резюме)

Данная статья является второй главой книги автора: «Массовое движение и диктатура. Социологическо-политический очерк о фашизме». В первой главе статьи автор дает критический анализ данного Коминтерном определения фашизме (автор в первую очередь желает исследовать те моменты возникновения данной дефиниции, с которыми он на страницах книги желает вести дискуссию). В то же время автор — без малейшей претензии на полное изложение вопроса — обращает внимание читателей на те концепции о фашизме левых марксистских теоретиков, которые — после критического пересмотра — служат исходным пунктом для автора данной книги.

Данная глава книги посвящена фашистскому движению, существование которого является *sine qua* поп-ом любого фашизма. Автор исходит из того предположения, что фашистская диктатура была создана в результате правонастроенного массового движения, и как капиталистическая форма господства в какой-либо форме опиралась на то массовое движение, при помощи которого режим пришел к власти. Таким образом не считает фашизмом те антидемократические формы правления, — какие-бы строгими диктатурами они ни были — которые опираются на традиционный аппарат насилия, управляют при помощи традиционных, и дрежащих и экономическую власть в своих руках, господствующих слоев и не принимают никакой, на вид революционной массовой идеологии в интересах существования режима. Нельзя, правда, отрицать, что по мере развертывания и прихода к власти фашизма в период между двумя мировыми войнами и не-фашистского типа диктатуры «усваивают» кое-что от фашизма, однако о фашистской диктатуре речь идет исключительно в случае Италии Муссолини и нацистской Германии.

Фашистское движение — уже до того, как оно пришло к власти — совершало организованные наступления против самых различных организаций рабочего класса, и опираясь именно на свою — в ходе борьбы возрастающую — власть, берет в свои руки управление государством без того, чтобы вступить на союз с традиционными господствующими классами. Когда оно берет в свои руки государственный аппарат, само взятие власти — несмотря на стремление — делать всему вид легальности — оно кажется революционным преобразованием: руководящая фашистская группа отстраняет от непосредственной власти традиционные господствующие классы, не тепрев даже их организации. Уничтожая все традиционные партии и организации, создает вид полной национальной интеграции.

Когда фашистская диктатура уничтожает все — выполняющих функции представительства партикулярных интересов — организации, поступает в духе идеологии фашистского движения: общей характерной чертой всех, ясно фашистских, идеологий является то, что важнейшим своим противником считает — ссылающуюся на партикуляритет

⁴² Ld. no. 543—544.

— идеологию, то есть либерализм. Автор в дальнейшем, опираясь на работу Herbert Marcuse «Борьба против либерализма с точки зрения тоталитарного взгляда на государство», анализирует принцип тотальности фашистов, показывая, что иррационализма фашизма является лишь, доведенной до крайностей, обратной стороной рационализма буржуазного общества. Одновременно автор ведет дискуссию с Marcuse о том его утверждении, по которому якобы типа, желающее уничтожить любой партикуларитет, тоталитарное государство было бы «адекватной» организацией современного капитализма. Капитализму в конце концов удалось своей относительной стабилизации достичь при такого типа организационных формах. Характерной чертой которых является на подавление всех партикулярных явлений, а удовлетворение партикулярных нужд всех слоев.

Фашизм только на вид представляет собой тоталитет против партикуларитета: сам вид представительства тоталитета он может создать лишь потому, что он в качестве тоталитета выдвигает что-то, то само в себе есть партикулярный, а именно выдвигает нацию (точнее мифическую фазновидность ее, расу). Вместо таких партикуларитетов, так класс, слой, итд. выдвигание партикуларитета нации, однако, — по анализу статьи — в силу необходимости привело к характерной для фашизма агрессивности и брутальности; идеология национальной тотальности *eo ipso* означала отрицание созданных буржуазным развитием таких ценностей, как равенство и свобода.

Автор статьи подробно анализирует то, что какая взаимосвязь существует между отрицанием идей равенства и свободы и в основном мелкобуржуазным характером фашистского движения, относительно первого момента он развивает дальше мысли Маркса, развернутые им в статье «К вопросу о евреях». При анализе второго момента он критически использует некоторые — возникшие под влиянием марксизма — результаты социалпсихологии, в первую очередь такого рода работы Wilhelm Reich и Erich Fromm. Самым решительным образом отрицает, однако, право говорить о фашистском характере: присущие прежде всего средним слоям буржуазного общества характерные черты, на которые рассчитывало и само фашистское движение, в основном не в многом отличаются от характерных черт «Субъектов» манипулированной демократии: типы поведения нельзя быть объяснены на основе характерных черт.

Автор статьи — по следам Gramsci — анализирует, что «боевой лагерь», фашистская ударная бригада, как организационная форма, почему и в какой мере соответствовала тем индивидуумам средних слоев, которые, в результате кризиса либеральной капиталистической структуры, считали, что их традиционное место внутри общества все сильнее угрожается.

В дальнейших главах своей книги автор пишет о том, что буржуазия почему дала возможность фашизму взять власть в свои руки, ведь как его идеология, так и его организационные формы означали ликвидацию традиционных буржуазных идей, и приход к власти которого означал отстранение буржуазии от политической власти; далее автор пишет о том, что — несмотря на все это — фашизм в какой мере служил осуществлению буржуазных, частных интересов. В здесь опубликованной своей главе автор желает выяснить лишь то, что независимо от того, что продвижение и приход к власти фашизма соответствовали ли интересам буржуазии или нет, ни одна работа, желающая либо с точки зрения теории, либо с точки зрения исторического характера анализировать фашизма не может оставлять вне внимания или же считать незначительным ни мелкобуржуазный генезис фашистского массового движения, ни то, что основные черты его идеологии и организационных форм соответствуют именно потребностям традиционных средних слоев. Игнорировать мелкобуржуазный характер фашизма, как движения означает: при к серьезнейшим недоразумениям в вопросе об оценке самой системы фашистского господства.

M. VAJDA

Organisation de classe adéquate du petit bourgeois

(Résumé)

L'étude est la deuxième partie du livre intitulé «Mouvement de masse et dictature» (Etude politico-sociologique sur le fascisme) de l'auteur. La première partie s'occupe de l'analyse critique de la définition du fascisme du Komintern d'une part (premièrement elle essaie de suivre la genèse

des éléments de la définition sur lesquels le livre polémise.) D'autre part — sans prétendre à l'intégralité — elle attire l'attention sur la conception de fascisme des théoriciens marxistes de gauche laquelle le livre accepte — tout en critiquant — comme point de départ.

Cette partie s'occupe du mouvement fasciste dont elle considère l'existence comme condition sine qua non de tout fascisme. L'auteur part de l'hypothèse selon laquelle la dictature fasciste est née d'un mouvement de masse et aussi comme forme de pouvoir — notamment capitaliste — s'appuyant sur le mouvement de masse aidant le régime au pouvoir. Donc, il ne considère pas comme fascisme les systèmes gouvernementaux antidémocratiques — quelles dictatures sévères qu'ils soient — qui sont basés sur le système traditionnel d'opposition, qui gouvernent à l'aide des classes dirigeantes traditionnelles disposant de même du pouvoir économique et qui ne recourent à aucune idéologie de masse pseudo-révolutionnaire pour maintenir le régime. Cependant ne peut-on nier que — entre les deux guerres mondiales — les dictatures non-fascistes «ont apprises» du fascisme lors du développement et de l'arrivée au pouvoir de ce dernier. Selon l'auteur on ne peut parler de la dictature fasciste que dans le cas de l'Italie de Mussolini et de l'Allemagne nazie. Le mouvement fasciste attaque les organismes les plus divers de la classe ouvrière déjà avant la prise du pouvoir et s'appuyant sur sa puissance acquise justement au cours de cette lutte il reprend les leviers de commande sans conclure une alliance avec les classes dirigeantes traditionnelles. Lorsqu'il saisit l'appareil d'État, la prise du pouvoir — malgré les efforts pour maintenir l'apparence de la légalité — peut avoir l'air d'une transformation révolutionnaire; le groupe dirigeant fasciste écarte les anciennes classes dirigeantes de l'exercice direct du pouvoir, ne tolérant même leurs organisations. Il crée l'apparence d'une totale intégration nationale par la liquidation de tous les partis et de toutes les organisations traditionnelles.

Quand la dictature fasciste liquide toutes les organisations ayant représenté des intérêts particuliers, elle agit dans l'esprit de l'idéologie du mouvement fasciste. Toutes les idéologies fascistes proprement dites ont une caractéristique commune, notamment qu'elles considèrent comme adversaire le plus dangereux le libéralisme, idéologie faisant appel au particularisme. Dans ce qui suit l'auteur analyse le principe de totalité du fascisme — s'appuyant sur l'étude d'Herbert Marcuse intitulée «La lutte contre le libéralisme dans la conception totalitaire de l'État» — tout en démontrant que l'irrationalisme du fascisme n'est que l'envers du rationalisme poussé à l'extrême de la société bourgeoise. Il s'oppose à la constatation de Marcuse selon laquelle l'État totalitaire de type fasciste, voulant liquider tout particularisme, serait l'organisation «adéquante» du capitalisme moderne. La stabilisation relative du capitalisme a pu être atteinte enfin dans le cadre des organismes qui étaient caractérisées par l'assouvissement des besoins particularistes de toutes les couches sociales et non pas par l'oppression de tout particularisme.

Naturellement le fascisme ne représente qu'en apparence la totalité en face du particularisme: il ne peut créer l'apparence de la totalité que parce qu'il présente comme totalité quelque chose — notamment la nation, c'est-à-dire la forme mythique de cette dernière: la race — qui est particulariste en elle-même. La substitution des particularismes de classe, de couche etc. au particularisme de la nation a conduit — par la force des choses — à la brutalité et à l'agressivité que le fascisme a signifié, en effet l'idéologie de la totalité nationale a marqué la négation des valeurs — liberté et égalité — produites par le développement bourgeois.

L'étude analyse en détail comment la négation de l'idée de liberté et égalité correspond au caractère fondamentalement petit-bourgeois du mouvement fasciste.

Concernant le premier élément, l'auteur développe les idées de Marx traitées dans son étude «Sur la question juive». Analysant les différents éléments, l'auteur se sert d'une façon critique de certains résultats de la psychologie sociale inspirée du marxisme, surtout des œuvres de Wilhelm Reich et d'Erich Fromm dans ce domaine. Cependant il nie fermement la conception selon laquelle on pourrait parler du caractère fasciste, les traits de caractère marquant les couches moyennes de la société bourgeoise, sur lesquels le mouvement fasciste a été basé, ne diffèrent pas essentiellement des traits de caractère des «sujets» de la démocratie manipulée; les types de comportement ne peuvent être déduits en eux-mêmes de traits de caractère.

L'étude analyse d'après Gramsci pourquoi et en quoi «le champ de combat», le système du groupe de choc fasciste était conforme comme forme d'organisation aux individus des couches moyennes lesquels sentaient que leur situation traditionnelle était de plus en plus menacée en résultat de la crise de la structure du capitalisme libéral.

L'auteur examine dans les chapitres ultérieurs de son livre pourquoi la bourgeoisie avait permis au fascisme d'arriver au pouvoir, ce fascisme qui avait signifié tant dans ses formes d'organisation que dans son idéologie la rupture avec les idées bourgeoises traditionnelles et dont l'arrivée au pouvoir avait écarté la bourgeoisie de l'exercice du pouvoir politique. L'étude analyse en plus en quoi le règne du fascisme avait servi malgré tout cela la mise en œuvre des intérêts privés de la bourgeoisie. Dans la partie publiée ici du livre l'auteur ne met au point que le problème suivant: ni les analyses idéologiques sur le fascisme ni celles de caractère historique ne peuvent négliger et ne peuvent considérer comme insignifiante l'origine petite-bourgeoise du mouvement

fasciste, les traits — satisfaisant juste les exigences des couches moyennes traditionnelles — de son idéologie et de ses formes d'organisation indépendamment du fait si l'arrivée au pouvoir du fascisme était conforme ou non aux intérêts de la bourgeoisie. L'ignorance de ce caractère petit-bourgeois du fascisme comme mouvement peut conduire à des erreurs très graves aussi dans l'appréciation du système fasciste.